

I KRONIKAZI

2023

71
2023

KRONIKA

kronika.zzds.si/kronika

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

<https://zzds.si>

Kronika 2023, letnik 71, številka 1

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Aleš Gabrič (Ljubljana),
dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Katarina Keber (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),
dr. Harald Krahwinkler (Celovec), Irena Lačen Benedičič (Jesenice),
dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb), dr. Vlasta Stavbar (Maribor),
dr. Imre Szilágy (Budimpešta) in dr. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

25. januarja 2023

Naslednja številka izide/ Next issue:

junij/ June 2023

Prevodi povzetkov/ Translations of Summaries:

Manca Gašperšič - angleščina (English)

Lektoriranje/ Language Editor:

Rok Janežič

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ Individuals 25,00 EUR

za študente in upokojene/ Students and Pensioners 18,00 EUR

za ustanove/ Institutions 30,00 EUR

Cena posamezne številke v prosti prodaji/ Single issue: 12 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/ Slovenian Research Agency
ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa/ ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute

Računalniški prelom/ Typesetting:

Medit d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada/ Print run:

320 izvodov/ copies

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Scopus; Historical Abstracts, ABC-CLIO; MLA International Bibliography; PubMed; ERIH Plus;
Bibliography of the History of Art.

Na naslovni strani/ Front cover: Portret žene v vijolični obleki s čipkastim ovratnikom, olje na platnu, druga polovica 19. stoletja / Portrait of a woman in a purple dress with a lace collar, oil on canvas, second half of the 19th century (Pokrajinski muzej Maribor / Maribor Regional Museum; foto/Photo: Tomo Jeseničnik)

Na zadnji strani/ Back cover: Grbovna plošča Jakoba Lamberga iz leta 1549, nekoč na gradu Kamen, danes vzdana v двореc Kacenštajn v Begunjah na Gorenjskem / Coat of arms plaque of Jakob Lamberg from 1549, formerly at Kamen Castle, today built into the Kacenštajn mansion in Begunje na Gorenjskem (foto/Photo: Barbara Žabota)

KAZALO

Razprave

Luka Dremelj:	Začetki rodbine Lamberg na Kranjskem (s poudarkom na liniji s Kamna in Gutenberga).....	5
Jaka Banfi:	Nekaj o položaju celjskih grofov in srednjeveškem plemstvu sploh.....	29
Boris Golec:	Trg Vače do srede 19. stoletja.....	43
Renata Komić Marn:	Portretna galerija Attemsov iz dvorca Dornava in drugi portreti Jožefa Digla: prispevek k opusu in biografiji baročnega slikarja.....	73
Katarina Keber:	Zgodnje cepljenje proti črnim kozam: variolizacija v 18. stoletju in nekateri primeri v slovenskem prostoru	101
Neva Makuc:	Učenjak Michele grof della Torre Valsassina (1757–1844) in njegova zapuščina.....	113
Valentina Bevc Varl:	Življenjska pot slikarja Eduarda Linda (1827–1904)	123
Goranka Kreačič:	Družina Fux iz Metlike. Primeri čezmejnih stikov v Obkolpju, ženitvenih strategij in socialne mobilnosti konec 18. in v 19. stoletju.....	143
Mojca Šorn:	Socialno skrbstvo v Ljubljani med prvo svetovno vojno in v desetletju po njej	161
Ivan Smiljanić:	Spominsko obeležje zasedenemu ozemlju pred rektoratom Univerze v Ljubljani.....	173
Damjan Hančič:	Gradbeni projekti nemškega okupatorja v Kamniku	195
Žiga Jevšnik:	Zgodovina raziskovanja mlajše železne dobe na Celjskem	217

In memoriam

dr. Andrej Studen (1963–2022) (<i>Dragica Čeč</i>)	227
--	-----

Ocene in poročila

Janez Weiss: Samostan frančiškanov pri Gradcu v Beli krajini in njegovi plemiški ustanovitelji. Integralna objava ustanovnih dokumentov s komentarjem (<i>Lilijana Žnidaršič Golec</i>)	229
Karel I.: zadnji slovenski cesar (ur. Gregor Antoličič) (<i>Robert Devetak</i>)	231

Žarko Lazarevič: Delo in zemlja: male študije kmečkega sveta. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2022 (Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones) (<i>Alenka Kačičnik Gabrič</i>).....	232
Sočutje in stigma. Družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini (ur. Ivan Smiljanič). Vpogledi 24 (<i>Nina Vodopivec</i>)	235

Ivan Smiljanić

mag. zgod., mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: ivan.smiljanic@inz.si
ORCID: 0000-0001-8202-8338

Spominsko obeležje zasedenemu ozemlju pred rektoratom Univerze v Ljubljani

IZVLEČEK

Članek obravnava zgodovino spominske plošče, posvečene ozemlju Primorske, ki jo je po podpisu Rapalske pogodbe leta 1920 zasedla Italija. Odkrita je bila na pobudo Jugoslovanske matice, društva za pomoč in podporo zamejskim Slovencem, pred sedežem univerze v Ljubljani na Kongresnem trgu 20. marca 1921, kot reakcija na italijansko praznovanje priključitve istega dne. V obdobju med svetovnima vojnama se je pojavilo več idej, da bi ploščo nadgradili v večji spomenik, toda noben načrt ni bil uresničen. Plošča ni bila le kraj spomina na travmatično ozemeljsko izgubo, temveč je postala kraj študentskih političnih manifestacij, usmerjenih tako proti Italiji in fašizmu kot proti beograjskemu režimu in njegovemu nasilju. Ker je plošča stala na avtonomnem ozemlju univerze, je jugoslovanska oblast ni mogla odstraniti. Uničena in odstranjena je bila med italijansko okupacijo na začetku druge svetovne vojne. Leta 2012 je bila pred univerzo odkrita nova plošča, ki pa se je zaradi preslabega poznavanja zgodovine njene predhodnice spremenila v spominsko ploščo bazoviškimi žrtvami.

KLJUČNE BESEDE

spomeniki, Kraljevina SHS, Kraljevina Jugoslavija, Kraljevina Italija, Rapalska pogodba, fašizem, Univerza v Ljubljani, javni spomin

ABSTRACT

A MEMORIAL OF THE OCCUPIED TERRITORY IN FRONT OF THE RECTORATE OF THE UNIVERSITY OF LJUBLJANA

The article discusses the history of the memorial plaque dedicated to the territory of the Littoral, which Italy occupied after the signing of the Treaty of Rapallo in 1920. The plaque was unveiled in Congress Square, in front of the Rectorate of the University of Ljubljana, on the initiative of the Yugoslav Society, an association aiding and supporting Slovenians abroad. The inauguration took place on 20 March 1921, in reaction to Italy's festivities celebrating the annexation, which was carried out that same day. During the interwar period, several ideas were raised to convert the plaque into a bigger monument, none of which came to fruition. Apart from representing a place of memory, related to the traumatic loss of territory, the plaque also became a place of student political manifestations directed as much against Italy and Fascism as the Belgrade regime and its violence. Standing in the university's autonomous territory, the plaque fell outside the jurisdiction of the Yugoslav government. It was destroyed and removed during Italy's occupation at the onset of the Second World War. In 2012, a new memorial plaque was unveiled in front of the university building. However, due to a lack of knowledge about the history of its predecessor, it came to be regarded as a memorial of the Basovizza victims.

KEY WORDS

monuments, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Kingdom of Yugoslavia, Kingdom of Italy, Treaty of Rapallo, Fascism, University of Ljubljana, public memory

Uvod

Manjši park pred stavbo rektorata Univerze v Ljubljani na Kongresnem trgu je bil zaradi prestižne lege sredi glavnega mesta dežele od konca 19. stoletja pogosto obravnavan kot primerna lokacija za postavljanje spominskih obeležij osebam, pomembnim za celoten slovenski prostor. Spomeniki, ki so bili tu kasneje dejansko postavljeni, so večinoma povezani z zgodovino univerze, markantni izjemi pa sta spominska plošča zasedenemu ozemlju iz leta 1921 in obeležje, ki jo je nadomestilo leta 2012. O zgodovini prvotnega obeležja in njegovih neuresničenih različicah je bilo v strokovni literaturi napisanega malo, na primer pri umetnostni zgodovinki dr. Špelci Čopič¹ in etnologu dr. Božidarju Jezerniku,² toda fragmenti niso bili povezani v celoto. K rekonstrukciji zgodovine spominskega obeležja je prvi celoviteje pristopil tajnik Slovenske izseljenske matice Janez Rogelj za potrebe postavitve novega obeležja,³ njegovi izsledki so upoštevani tudi v pričujočem prispevku. Dosedanja spoznanja je mogoče dopolniti z vrsto novih, še neznanih podatkov, ki zgodovino spominskega obeležja postavljajo v zgodovinski kontekst in hkrati dopolnjujejo pomanjkljivosti, ki so se pojavljale v dosedanjih interpretacijah.

Ozemeljske spremembe in njihovi spomeniki

Korenine prvotnega obeležja segajo v čas neposredno po prvi svetovni vojni. Konec spopadov je prinesel dramatične politične spremembe, med katerimi so propadli stoletja stari imperiji in se oblikovale nove, še nikoli prej obstoječe države. Na stotine kilometrov novih meja, z mečem ali s peresom zarisanih na evropskih zemljevidih, je temeljito predruščilo podobo osrednjega dela celine. Nove razmejitve so neogibno povzročile močna čustva: medtem ko so na eni strani vseh meja slavili ozemeljske pridobitve, so na drugi neutolažljivo žalovali in besneli nad ozemeljskimi izgubami. Kar je bilo za nekatere pravična ter objektivno pravilna razdelitev, je bilo za druge brezmejna krivica in sramotno, travmatično ponižanje celotnega naroda, kar je pogosto vodilo v razmah militantnih iredentističnih gibanj.

Ena od oblik, skozi katere so se kazala nacionalna čustva ob izgubah ozemelj, je bilo odkrivanje spominskih obeležij, posvečenih tem ozemljem. Nacionalne travme so na ta način blažili zlasti v poraženih državah ter naslednicah držav tega tabora, ki so izgubile največ ozemlja. Nemčija je osrednji spomenik

izgubljenim ozemljem, znan kot *Kolonialdenkmal*, postavila leta 1931 na vojaškem vadbišču pri Döberitzu blizu Berlina. Osnova spomenika je bil orjaški globus, na katerem so bila označena vsa evropska in kolonialna ozemlja, ki se jim je bila Nemčija prisiljena odreči z versajskim sporazumom. Nad globusom je krila razpiral nemški orel, napis na masivnem podstavku pa je sporočal, da je označena nemška zemlja v tujih rokah.⁴

Vse do danes trajajoče travme so gojili tudi Madžari, ki jim je Trianonska pogodba odvzela več kot dve tretjini predvojnega ozemlja. Po državi so zrastle številni spomeniki izgubljenim ozemljem (*Trianon-émlékmu*), ki so z zemljevidi in drugimi simboli prikazovali ozemeljske izgube. Leta 1921 so na Trgu svobode v Budimpešti odkrili osrednji spomenik tem ozemljem, ki so ga sestavljale štiri kiparske skupine, od katerih je vsaka simbolizirala eno od smeri neba z izgubljenimi ozemlji. Sedem let kasneje so na trgu postavili še spomenik s kipom orla, žarami z zemljo iz izgubljenih ozemelj ter zastavo na petnajstmetrskem drogu (*Ereklyés Országzászló*), o čemer je poročal tudi slovenski tisk.⁵ Slovenci so imeli te spomenike za revizionistično in propagandno provokacijo, posebej kritični pa so bili leta 1934 ob načrtovanju odkritja obeležja v Veliki Kaniži, tik za jugoslovansko mejo, četudi je bil dogodek zaradi atentata na jugoslovanskega kralja Aleksandra I. odpovedan.⁶

Na drugi strani so države, ki so pridobile nova ozemlja, prav tako postavljale obeležja v spomin na ta dosežek. To sta med drugim storili Avstrija, ko si je po plebiscitu 10. oktobra 1920 priključila Koroško, ter Italija, ki je dober mesec dni pozneje s sklenitvijo Rapalske pogodbe prav tako razširila svoje ozemlje. V Avstriji so želeli desetletnico plebiscita praznovati z odkritjem »plebiscitnega spomenika«, ki naj bi simbolno stal nad Gosposvetkim poljem, namera pa je močno razburila koroške Slovence.⁷ Četudi spomenik ni bil postavljen, je slovenski tisk več drugih koroških spomenikov razglašal za »plebiscitne spomenike«, med katerimi je izstopal tisti na glavnem trgu v Velikovcu, ki je zbujal zgražanje Slovencev zaradi vklesanih verzov, saj je Jugoslovane enačil z »grabežljivimi krokarji«.⁸

Italijanska zasedba Primorske je bila prvotno zaznamovana s skromnejšimi obeležji (takoj ob priključitvi so na primer v ljudski šoli v Tolminu odkrili spominsko ploščo temu dogodku),⁹ nemara pa

¹ Čopič, *Lojze Dolinar*, str. 52; Čopič in Ilich Klančnik, *Lojze Dolinar*, str. 182; Čopič, *Javni spomeniki*, str. 94, 96 in 284.

² Jezernik, *Mesto*, str. 71–72; Jezernik, *Jugoslavija*, str. 295–296.

³ Krebelj, Jana: »Spominska plošča bazoviškimi žrtvam se vrača na svoje mesto«. Dostopno na: <http://www.primorske.si/2012/10/19/spominska-plosca-bazoviskim-zrtvam-se-vraca-na-svo> (15. 9. 2021).

⁴ *Ilustrirani Slovenec*, 12. 7. 1931, str. 227, »Zanimiv spomenik«.

⁵ *Mariborski večernik Jutra*, 7. 2. 1928, str. 1, »Neodrešena Madžarska«.

⁶ *Slovenski narod*, 30. 10. 1934, str. 1, »Nova odkritja o Perčecu«.

⁷ *Jutro*, 10. 5. 1930, str. 2, »Plebiscitni spomenik na Gosposvetkem polju«.

⁸ *Ponedeljski Slovenec*, 16. 9. 1935, str. 3, »Koliko naših je padlo v bojih za Koroško?«.

⁹ *Slovenski narod*, 6. 3. 1921, str. 3, »Z Goriškega«.

je funkcijo osrednjega spomenika priključenemu ozemlju dobil spomenik italijanskemu iredentistu Nazariu Sauru, ki so ga leta 1935 ob prisotnosti kralja Viktorja Emanuela III. slavnostno odkrili v njegovem domačem Kopru.¹⁰ Da je nova meja za italijansko državo pomenila popravo zgodovinskih krivic, je dokazoval tudi napis na podstavku doprsnega kipa Danteja Alighierija, postavljenega leta 1929 v Tolminu, ki je sporočal, da Dante stoji »ob mejah, ki jih je začrtal Bog«.¹¹

Čustva na drugi strani meje so bila seveda diametralno nasprotna. Novica, da je 12. novembra 1920 jugoslovanska delegacija v vili v Santa Margherita Ligure, letoviškem kraju pri Rapallu na ligurski obali, podpisala za Jugoslovane zelo neugoden sporazum z Italijo, je bila še posebej boleča kot že druga ozemeljska izguba, ki jo je slovenski prostor utrpel v dobrem mesecu dni. Slovincem se je zdelo, kot je zapisal Fran Albreht, da se je Slovenija skrčila na »Ljubljano z okolico«.¹² »Dokument sramote in ponižanja«¹³ je, kot je obupoval *Slovenski narod*, »izsekal iz našega narodnega telesa nacionalno najčistejše in najboljše dele ter zaprl naši državi svoboden izhod na morje, v svet«,¹⁴ ter dodal, da sporazum »pomenja za slovenski del jugoslovenskega naroda največjo katastrofo, odkar smo Slovenci izgubili v davni davnini svojo državno samostojnost. Zato je naša bolelost umljiva, zato je upravičeno tudi naše ogorčenje.«¹⁵ Slovenec je pribil: »Včeraj je bil v S. Margherita in Ligure zadan slovenskemu ljudstvu smrten udarec. Najmanjšemu plemenu Evrope je imperialistična diplomacija Italije uropala tretjino njegove zemlje.«¹⁶ V slovenskem tisku je vladalo enoglasno prepričanje, da so bili Slovenci pri sporazumu ogoljufani in da je šlo za italijanski diktat, ki se mu je jugoslovanska delegacija ubogljivo podredila. »Kakšne vzroke je imela naša delegacija kot orodje te struje, da podpiše pogodbo, ki je bolj podobna na smrtno obsodbo, si je težko predstavljati.«¹⁷ Hkrati so bili Slovenci jezni sami nase in na svojo nemoč: »Mi smo narod brez aktivne energije, smo narod, ki se tudi maščevati ne zna. Mi smo narod jagnjet, ki so vedno le žrtve, ki odjemlje grehe tega sveta.«¹⁸ Jugoslavija pa je stoično pripomnila: »Toliko gorja ima za teboj naš slovenski rod, da se nam zdi, da niti danes ni potrebno, da bi z obširnimi besedami opisovali svojo nemo bolelost.«¹⁹ V javnem diskurzu in tisku sta se za poimenovanje Primorske že v

tem času začela pojavljati izraza »zasedeno ozemlje« in »neodrešena domovina«.

Nezadovoljstvo je v Ljubljani dobilo obliko množičnega protesta. Dva dni po podpisu pogodbe je v dvorani hotela Union potekalo zborovanje, ki se ga je udeležilo okoli 4000 ljudi. Na dogodku so složno nastopili predstavniki različnih slovenskih strank. Zbrani so sprejeli resolucijo, v kateri so izjavili, »da slovenski narod nasilja, s katerim se njegov najzavednejši del proti njegovi volji izroča iz enega suženjstva v drugo še hujše ter obsoja na gospodarsko, kulturno in politično smrt ne priznava in ne bo nikdar priznal.«²⁰

Ker je bilo po mnenju Slovencev, ki so ostali v Jugoslaviji, »čisto gotovo [...], da bodo Italijani in Nemci napeli vse sile in porabili vsa sredstva, da neosvojene naše rojake gospodarsko uničijo, jih potujčijo in pokvarijo«,²¹ so v tisku nemudoma izšli pozivi, da je treba primorskim Slovincem pomagati z zbiranjem »sredstev za odpor in boj«.²² Med jugoslovanskimi Slovenci je vladal konsenz: »Rana na zapadu je tako globoka in tako občutna, da poginemo, če je ne moremo ozdraviti. Zdravilo pa je samo eno: Naše protidelo, ki edino more paralizirati laško nasilje.«²³

Vloga Jugoslovanske matice

V naslednjih letih je bila pomoč Primorcem organizirana prek narodnoobrambne organizacije Jugoslovanska matica (v sočasnih virih pisano kot Jugoslovanska Matica). Njena funkcija je bila gospodarsko in kulturno spodbujanje ter materialno podpiranje jugoslovanskih zamejskih manjšin, hkrati pa je skrbela za osveščanje Jugoslovanov in tujcev o položaju zamejcev. Ustanovljena je bila še pred podpisom Rapalske pogodbe, saj je bila oblikovana 25. februarja 1920 kot odziv na *de facto* s strani Italije zasedeno Primorsko. Njen predsednik je postal srbski politik in odvetnik dr. Božidar Marković. V Beogradu je deloval glavni odbor Matice, ki so mu bile podrejene pokrajinske podružnice v Ljubljani, Zagrebu, Sarajevu, Splitu, Novem Sadu, Skopju in na Cetinju. Najmanjše organizacijske enote so bile krajevne podružnice, ki so morale imeti vsaj 20 članov;²⁴ v času največjega obsega je na Slovenskem delovalo okoli dvesto podružnic.²⁵

Pogojev za vstop v Jugoslovansko matico ni bilo veliko: »Vsi, ki so nezadovoljni s podjarmljenjem Primorcev, vsi ki so za popolno ujedinjenje Jugoslovanskega naroda, vsi ti naj tvorijo Jugoslovansko Matico.«²⁶

¹⁰ *Ponedeljski Slovenec*, 11. 6. 1935, str. 1, »Italija slavi spomin Saure«.

¹¹ Roš, Duh Danteja, str. 10.

¹² Kranjc, Svet, str. 149.

¹³ *Jugoslavija*, 13. 11. 1920, str. 1, »Robske duše«.

¹⁴ *Slovenski narod*, 13. 11. 1920, str. 1, »Naš poraz v jadranskem vprašanju«.

¹⁵ *Slovenski narod*, 17. 11. 1920, str. 1, »Zakaj smo šli v Kano-so?«.

¹⁶ *Slovenec*, 12. 11. 1920, str. 1, »Ne priznavamo!«.

¹⁷ *Slovenec*, 13. 11. 1920, str. 1, »Žrtvovani«.

¹⁸ *Slovenski narod*, 14. 11. 1920, str. 1, »Poglavje o našem suženjstvu«.

¹⁹ *Jugoslavija*, 12. 11. 1920, str. 1, »Darovani«.

²⁰ *Slovenski narod*, 16. 11. 1920, str. 1–2, »Enodušen protestni shod proti nasilnemu sporazumu z Italijo«.

²¹ P. P., Za naše brate, str. 1.

²² *Slovenski narod*, 20. 11. 1920, str. 1, »Zbirajmo!«.

²³ *Slovenski narod*, 12. 9. 1920, str. 6, »Jugoslovanska Matica«.

²⁴ *Slovenski narod*, 14. 9. 1920, str. 3, »Iz pravil Jugoslovanske Matice«.

²⁵ Čermelj, *Med prvimi*, str. 14.

²⁶ *Slovenec*, 12. 9. 1920, str. 2, »Jugoslovanska Matica«. Za podrobnejši vpogled v pravila združenja gl. SI AS 2154, šk. 6, Začasna pravila društva Jugoslovanska matica.

Redni društveni član je lahko postal vsak jugoslovanski državljan, ki je mesečno plačal en dinar članarine, medtem ko so dobrotniški člani plačali enkratni znesek 1000 dinarjev. Člani so lahko bili tudi jugoslovanski emigranti po vsem svetu. Razen s članarinami, prispevki in darovi je Jugoslovanska matica denar za svoje aktivnosti pridobivala z organiziranjem prireditve, zbiralnimi akcijami ter prodajanjem knjig in drugega gradiva.²⁷ K vpisu novih članov je pozivala z gesli, kot je »Kdor Jugoslovan, je Matice član«,²⁸ ter s pomočjo ognjevitih pozivov, v katerih je trkala na nacionalna čustva in poudarjala solidarnost s Slovenci na drugi strani meja: »Se bo li spomnil srečnejši brat na potih pomladnega vstajenja manj srečnega brata ob Soči in Jadrano? In se bo li spomnil morda tudi silne roke-zaščitnice neosvobojene jugoslovanstva, 'Jugoslovanske Matice' in poslušnil glasu svoje narodne dolžnosti [...], da postane roka-zaščitnica čim dalje silnejša, da hrani in brani slovensko posest pred 2000 letno grabežljivostjo? Omahne li ta roka vsled naše brezbriznosti, tedaj nismo vredni svobode, temveč smo rojeni sužnji, izpušeni po slučajni milosti zgodovine za kratek sprehod iz tisočletne podaniške ječe.«²⁹ Skratka: »Kdor presliši klic Jugoslovanske Matice, ta zataji najboljše kar je v njem: ljubezen do bližnjega, do brata!«³⁰

Pokrajinska podružnica Jugoslovanske matice v Ljubljani je bila ustanovljena 21. marca 1920. V slavnostno okrašenem mestu je potekala svečanost, ki naj bi se je udeležilo 30.000 ljudi. Z balkona hotela Slon je zbrane nagovorilo več nastopajočih, med njimi župan dr. Ivan Tavčar ter novopečeni predsednik ljubljanske podružnice, odvetnik in politik dr. Vladimir Ravnihar. Govorci so izpostavljali krivice, ki so jih Slovencem storile svetovne velesile pri izrisovanju novih meja, predstavljali aktivnosti, s katerimi se bo ukvarjala Jugoslovanska matica, in zatrjevali, da bodo v prihodnosti vsi Slovenci združeni pod Jugoslavijo. Ob zaključku prireditve je dr. Slavko Fornazarič prebral resolucijo manifestacije, s katero so prisotni izrazili ogorčenost nad nepriznavanjem pravice do slovenske samoodločbe, odklanjanje teh odločitev ter podporo ustanovitvi Matice. Tavčar je dal šest točk resolucije na glasovanje, množica pa je vsebino dokumenta sprejela z glasnim odobravanjem. S tem se je zborovanje končalo, množica pa je v sprevedu odšla na krožni obhod po mestu.³¹

Ljubljanska podružnica Jugoslovanske matice, ki se je naselila v prvo nadstropje stavbe na Pražakovi ulici 3 (kasneje se je preselila v prostore v drugem nadstropju stavbe na Šelenburgovi ulici 7, kjer da-

nes stoji blagovnica Nama),³² je takoj po ustanovitvi pričela z delom. V desetletju obstoja je izdala vrsto brošur o manjšinski problematiki, na primer *Za zmago pravice!* (1923), *Kako je v deželi, kjer ječe pod težkim jarmom sini Slave?* (1925), *Na Koroško!* (1926) in *Za naše Primorje* (1927). Člani so organizirali razne prireditve, vključno s tombolami, ter svoje poslanstvo propagirali na številnih področjih, denimo v šolstvu, saj so predlagali, naj ob dnevu zedinjenja učencem predstavijo položaj zamejskih Slovencev.³³ Prvi so začeli razmišljati o zbiranju zgodovinskih virov o izgubljenih ozemljih in s tem namenom marca 1921 ustanovili Obrambni muzej. S časopisnimi oglasi so bralce prosili, naj jim odstopijo gradivo, povezano z izgubljenimi ozemlji.³⁴ Matica je morala prevzeti tudi funkcijo svetovalca in pomočnika za Slovence, ki so zbežali iz Italije. »Vedno je bila matična soba polna takšnih trpinov in še pred vrati je čakala dolga vrsta,« se je spominjal fizik in publicist dr. Lavo Čermelj.³⁵

Matica je izkazovala tudi interes za umetnost, saj je februarja 1921 objavila natečaj za izdelavo društvene diplome ter obrambnega koleka, namenjen vsem slovenskim umetnikom.³⁶ Septembra istega leta je izdala kolek, »delo slikarja Kosa« (bodisi Ivana Kosa bodisi Gojmirja Antona Kosa), v spomin na požig Narodnega doma v Trstu. Rdeči petelin, upodobljen na koleku, naj bi simboliziral »zagotovilo svobodnih Jugoslovenov, da bodo maščevali to kar so pretrpeli radi njih naši bratje v nesvobodi.« »Vsak naroden kolek je kamen k novi trdnjavi v Trstu, vsaka krona, s katero kupite kolek je odrešenje bratom,« je zagotavljala Matica v pozivu k nakupu.³⁷ Matičina naklonjenost (propagandni) umetnosti je igrala ključno vlogo tudi pri pobudi za spomenik pred univerzo v istem letu.

Odkritje spominske plošče zasedenemu ozemlju 20. marca 1921

20. marca 1921 so v Trstu organizirali osrednjo proslavo ob priključitvi Julijske krajine. »V prisotnosti dveh ministrov, odposlancev rimskega senata in poslanske zbornice, ob udeležbi posebno zaslužnih vojaških oddelkov se bo z vso svečanostjo sprovedla ceremonija, ki naj zaključno pokaže svetu triumf poveljane Italije,«³⁸ je napovedoval slovenski tisk in dodal: »Ves Trst je zavil v rdeče-belo-zeleno zastavo. Narod Goldonija, Machiavellija in D'Annunzija ve, kako treba vaditi režijo za velike slovesnosti, ki naj bi pokazale to, kar želi narodna Italija. In končno, – gorje onemu, ki ni razobesil 'trikolore'. Zapišejo ga v črno knjigo, in vrhu tega

³² Čermelj, *Med prvim*, str. 11.

³³ *Jugoslavija*, 23. 11. 1920, str. 3, »Jugoslovanska Matica«.

³⁴ *Jugoslavija*, 26. 2. 1921, str. 3, »Obrambni muzej 'Jugoslovanske Matice' v Ljubljani«.

³⁵ Čermelj, *Med prvim*, str. 12.

³⁶ *Jutro*, 18. 2. 1921, str. 2, »Natečaj«.

³⁷ *Slovenski narod*, 3. 9. 1921, str. 1–2, »Opomin razvalin«.

³⁸ *Jutro*, 18. 3. 1921, str. 1, »Trst, 17. marca«.

²⁷ P. P. Za naše brate, str. 1–2.

²⁸ *Straža*, 13. 9. 1920, str. 4, »Jugoslovanska Matica«.

²⁹ P. P., Dve vesni, str. 2.

³⁰ *Jugoslavija*, 3. 10. 1920, str. 2, »Jugoslovanska Matica«.

³¹ *Slovenski narod*, 23. 3. 1920, str. 1–2, »Ustanovno zborovanje 'Jugoslovanske Matice'«.

je verjetno, če ga obiše v kratkem fašistovska *squadra d'azione* in mu razbije in pokrade trgovino, stanovanje ...»³⁹ Slovenci na priključenih ozemljih so nestrinjanje izkazovali s simbolnimi protesti, na primer s črno zastavo na lipi v središču Loga pod Mangartom⁴⁰ in s črno tkanino, ki je prekrivala spomenik Miroslavu Vilharju v Postojni.⁴¹

Na Slovenskem so želeli nasprotovati navdušeni tržaški manifestaciji. »Ta teden bodo zrlí naši bratje na nas,« je opozarjalo društvo Slovenska straža. »Kaj porečemo mi? Ali sočustvujemo z njimi? Ali smo apatični? Ali imamo zanje samo besede? In mi? Odgovoriti moramo! Ne z besedami! Z delom! Posvetimo ta dan našim bratom!«⁴² Sklenjeno je bilo, da bodo aneksijo obeležili z žalno slovesnostjo. Jugoslovanska matica je 15. februarja in 16. marca organizirala seji v dvorani univerze, na katerih so se predstavniki slovenskih društev dogovorili o poteku žalne komemoracije.⁴³ Pred manifestacijo so v slovenskem tisku izšli pozivi, naj se ljudje »na ta dan vzdrže vseh zabav in veselí, da tako pokažemo svoje žalovanje«,⁴⁴ in naj se dogodka udeležijo vsa slovenska društva, saj na njem ne sme manjkati nihče: »V nedeljo proslavljajo Italijani svoj zločin nad našo krvjo, v nedeljo kličemo zato Vas na plan, da s sijajno manifestacijo naše zvestobe do ugrabljenih, zrušite pomen laške proslave.«⁴⁵

V tednih pred manifestacijo je bila na sestankih Jugoslovanske matice najverjetneje sprejeta ideja, da bodo v spomin na ozemeljsko izgubo tega dne odkrili spominsko ploščo in jo postavili v park pred univerzitetno palačo. Iz poročil o komemoraciji je še razvidno, da so si ploščo zamislili zgolj kot začasno obeležje, ki naj bi služilo kot temeljni kamen za bodoči večji spomenik. Podrobnosti, ki bi osvetljevale razvoj ideje in njeno realizacijo, iz pomanjkljivo ohranjenih virov niso razvidne.

Park pred stavbo deželnega dvorca in kasneje univerze so mestni urbanisti že zgodaj prepoznali kot potencialno lokacijo za spomenik, saj je s svojim položajem v najožjem mestnem središču in pred sedežem deželne oblasti ponujal prestiž, ki ga je uvrščal med najprezentativnejše simbolne prostore v deželi. Parkovni prostor je bil urejen sočasno z izgradnjo te stavbe, dograjene leta 1902. Takrat so načrtovali okrasitev parka »z eksotičnimi rastlinami«,⁴⁶ pa tudi manjši vodomet, ki ni bil postavljen, četudi so o njegovi izgradnji razmišljali vsaj do leta 1904.⁴⁷ Še pred

izgradnjo dvorca, leta 1899, je bil vrt obravnavan kot ena izmed treh možnih lokacij za spomenik Francetu Prešernu.⁴⁸ V naslednjih letih so se zvrstile ideje, da bi tam postavili spomenike Janezu Bleiweisu, Janezu Vajkardu Valvasorju⁴⁹ in cesarju Francu Jožefu I.⁵⁰ V mesecih pred razpadom dvojne monarhije se je v tisku omenjal predlog, da je »mali predpark«, točneje, sredina travnate polkrožne površine, na kateri je takrat rasla palma, odlična lokacija za spomenik Janezu Evangelistu Kreku.⁵¹ Nobeden od predlaganih spomenikov ni bil postavljen v univerzitetnem parku, zato je prostor ostal prazen tudi 29. oktobra 1918, ko so z balkona nad njim svečano razglasili prekinitve vezi z Avstro-Ogrsko ter nastanek Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. Žalna svečanost leta 1921 je bila prva priložnost, da se prostor obeleži s spominskim znamenjem.

Nov, jugoslovanski državni okvir je zahteval ustvarjanje novih, politično in ideološko ustreznih spomenikov, hkrati pa odstranjevanje starih. Po razpadu Avstro-Ogrske so iz Ljubljane umaknili spomenike, ki so spominjali na habsburško obdobje. Prazni podstavki, na katerih so nekoč stali kipi Franca Jožefa in maršala Radetzkega, so po mnenju enega od sodobnih komentatorjev postali razkošni spomeniki nič, ⁵² zato so se pojavljali predlogi, naj se predelajo v spomenike, posvečene novi dobi in novi državi. Leta 1924 se je pojavil predlog, naj se izpraznjeni podstavki uporabijo za spomenike žrtvam, padlim v prvi svetovni vojni, političnim žrtvam Avstro-Ogrske, ustanovitvi Države SHS ter nastanku Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev.⁵³ V prvih dveh letih obstoja jugoslovanske države so na Slovenskem odkrivali spomenike ter spominske plošče osebam, ki so prispevale k ustanovitvi kraljevine, bodisi politično (Janez Evangelist Krek) bodisi vojaško (Franjo Malgaj), pa tudi žrtvam avstrijskega režima (Fran Maselj Podlimbarski), podpornikom ter kultivatorjem slovenščine (Stanislav Škrabec) in osebnostim, ki so jih ponovno prevzeli od Nemcev in jih razglasili za Slovence (Blaž Kocen). Prvi spomenik, postavljen v središču Ljubljane po razpadu Avstro-Ogrske, je bila prav plošča zasedenemu ozemlju.

Nastopila je cvetna nedelja, 20. marca 1921. Na italijanski strani meje so dan razkošno slavili. Trst je bil menda okrašen z več kot 200.000 italijanskimi zastavami, od katerih je bila največja velika 108 kvadratnih metrov, prireditve pa so se pričele že na predvečer praznika z mašo v tržaški katedrali in

³⁹ *Jutro*, 20. 3. 1921, str. 1, »Trst na predvečer aneksijske proslave«.

⁴⁰ *Slovenski narod*, 13. 3. 1921, str. 3, »Z Goriškega«.

⁴¹ *Jutro*, 25. 3. 1921, str. 1, »Kako je Postojna slavila aneksijo«.

⁴² Slovenska Straža, Ob aneksiji, str. 2.

⁴³ Jugoslovanska Matica, Naša žalna, str. 2–3.

⁴⁴ *Slovenec*, 15. 3. 1921, str. 3, »Žalna manifestacija«.

⁴⁵ *Jutro*, 18. 3. 1921, str. 2, »Žalna manifestacija«.

⁴⁶ *Slovenec*, 28. 3. 1902, str. 3, »Nova dela v Ljubljani«.

⁴⁷ *Slovenec*, 25. 11. 1902, str. 3, »Deželnozborna dvorana v novem dvorcu«; *Slovenec*, 28. 6. 1904, str. 6, »Prostor pred deželnim dvorcem«.

⁴⁸ Odbor za postavljenje Prešernovega spomenika, Natečaj, str. 6.

⁴⁹ Čopič, *Javni spomeniki*, str. 239.

⁵⁰ *Slovenec*, 7. 6. 1905, str. 2, »Burna razprava o spomenikih za Prešerna in cesarja«.

⁵¹ Dr. Prezavski, Kam postavimo, str. 1; *Ž. A. O.*, Kje stoj, str. 285.

⁵² Georges, Nič, str. 6.

⁵³ *Orjuna*, 26. 4. 1924, str. 2, »Jurjev dan«.

sprejemom gostov na svečani predstavi v Verdijevem gledališču. Naslednjega dne je bil po jutranjih fanfarah, artilerijskem streljanju in povorki v mestnem parku (*Giardino Pubblico*) odkrit bronasti spomenik *Finis Austriae*, darilo iz Milana. Kip, delo Riccarda Ripamontija, prikazuje žensko figuro, ki na rami kot trofejo nosi umirajočega dvoglavega orla – simbol zmagovite Italije, ki je ugonobila Avstro-Ogrsko. Popoldne je generalni civilni komisar Mosconi s balkona vladne palače na Velikem trgu zbrani množici prebral odlok o aneksiji in poudaril, da dokument Julijski Benečiji prinaša svobodo, pravico in mir, čemur je sledilo navdušeno vzklikanje ter pokanje topov. Popoldne so pripravili kosilo, igranje godb in sprejeme, prostovoljcem s priključenih ozemelj pa so razdeljevali spominske svetinje. Zvečer je na generalnem civilnem komisariatu potekal sprejem. Mesto je bilo razkošno razsvetljeno z desetstiči žarnic, na dveh vojnih ladjah pa so priredili tudi ognjemet, ki ga je množica spremljala do poznih ur.⁵⁴

Spomenik Finis Austriae, delo Riccarda Ripamontija, odkrit v tržaškem mestnem parku 20. marca 1921 (foto: avtor).

⁵⁴ *Slovenski narod*, 21. 3. 1921, str. 5, »Aneksijska proslava v Trstu«; *Jutro*, 22. 3. 1921, str. 1, »Aneksijska proslava v Trstu«; *Slovenski narod*, 22. 3. 1921, str. 2, »Aneksijska proslava v Trstu«; *Jutro*, 24. 3. 1921, str. 2, »Po aneksijskih slavnostih«; *Slovenski narod*, 25. 3. 1921, str. 2, »Iz Trsta«.

Vzdušje v Ljubljani bi bilo težko bolj drugačno. Komemoracija v žalno okrašenem mestu, kjer so povsod, tudi na vrhu gradu, visele črne zastave ali črno obrobljene jugoslovanske zastave, se je pričela ob 10. uri pred univerzitetno palačo, kjer so se zbrala številna ljubljanska društva, od Sokolov in čitalnic do pevskih društev, pa tudi šolska mladina, študentje, predstavniki znanosti in umetnosti ter primorski in koroški emigranti. V pol ure so bili Kongresni trg in sosednje ulice povsem napolnjeni. Približno desetstična množica,⁵⁵ ki je nosila številne žalne zastave, se je razporedila okoli univerzitetne ograje, ob kateri je stal v črno zaviti govorniški oder. Prireditev so odprla združena pevska društva, ki so pod pevodvodjo Matejem Hubadom zapela *Buči, morje adrijansko* Simona Jenka, nato pa je ob črno pogrneni mizi spregovoril tajnik Gosposvetskega zvona, politik in publicist dr. Valentin Rožič. V krajšem, ognjevitom govoru je prikazal krivice in zločine, prizadejane Slovincem z mednarodnimi pogodbami, ter pozval k vrnitvi izgubljenih ozemelj pod slovensko okrilje. Množica je burno pozdravljala njegove misli. Za Rožičem je govoril narodni poslanec in podpornik koroških Slovencev Anton Brandner, ki je nagovoril češko deputacijo, navzočo med občinstvom, in jo prosil, naj doma poroča o slovenski bolečini, ter napovedal prihod dne, ko bodo primorski Slovenci odrešeni. Poudaril je tudi pomembnost predajanja revolucionarnega duha na mlade, ki morajo biti prežeti z jugoslovanskim duhom, da bodo nekega dne sodelovali pri osvoboditvi vseh Slovencev.⁵⁶ V imenu vojaških prostovoljcev je nastopil Fedor Šlajmer s pozivom, naj Slovencev tragični dan ne pahne v obup, temveč naj jih motivira k složnemu delu za obnovo in osvoboditev,⁵⁷ v imenu koroških prostovoljcev pa je govoril Lojze Ude, ki je napadal razkole v jugoslovanskem javnem življenju ter našteval naloge, ki čakajo jugoslovansko mladino. V sklepu je poudaril: »Zato vzdiamo danes temeljni kamen spomeniku za novo delo, nove žrtve.«⁵⁸

Udetovemu nastopu je sledilo polaganje spominske plošče. Na prizorišče so prišli štirje prostovoljci pod vodstvom vojaškega prostovoljca in novinarja Vitomirja Feodorja Jelenca,⁵⁹ ki so v park pred univerzo prinesli v zelenje zavito spominsko ploščo iz rdečega marmorja.⁶⁰ Položili so jo na kraj, na katerem

⁵⁵ *Jutro*, 22. 3. 1921, str. 1, »Žalna nedelja«.

⁵⁶ *Novi čas*, 21. 3. 1921, str. 2, »Žalna manifestacija«.

⁵⁷ *Edinost: glasilo slovenskega katoliškega delavstva v Ameriki*, 15. 4. 1921, str. 1, »Žalna manifestacija v Ljubljani«.

⁵⁸ *Jugoslavija*, 22. 3. 1921, str. 2, »Žalna manifestacija v Ljubljani«.

⁵⁹ *Slovenski narod* sicer navaja, da je šlo za štiri študente, in hkrati ta dogodek v svojem poročilu kot edini umešča na sam začetek svečanosti, ki naj bi se odvil malo po 10. uri. Gl. *Slovenski narod*, 22. 3. 1921, str. 1, »Žalna manifestacija v Ljubljani«.

⁶⁰ Po podatkih Janeza Roglja je bila ploščica izdelana iz repenskega kamna.

so nameravali odkriti spomenik neodrešeni domovini. Ploščo, ki naj bi bila temeljni kamen za načrtovani obelisk, so vzdicali v betonski temelj. Napis na plošči je bil domnevno: 20. III. 1921. / ZASEDENEMU OZEMLJU.⁶¹

Na »velik kamen«⁶² so tri črno oblečene članice Kola jugoslovanskih sester položile venec z napisom *Žalujemo, a ne obupujemo*, deputacije z zastavami pa so se priklonile obeležju.⁶³ V sklepu prireditve je združeni pevski zbor zapel skladbo *Slovenska zemlja* na besedilo Tineta Debeljaka, pod Hubadovim vodstvom pa so zapeli še državno himno, ki so jo ljudje poslušali z odkritimi glavami. Malo pred poldnevom so se zborovalci razšli.⁶⁴

Žalni dan je minil mirno, je pa izbruhnila manjša afera v zvezi z igranjem nogometne tekme med Ilirijo in mariborskim (nemškimi) Rapidom, saj so nekateri udeleženci žalne komemoracije protestirali proti neprimernosti športnega dogodka na ta dan, še posebej ker so na njem sodelovali Nemci. Ko so Ilirijo jugoslovanski dobrovoljci opozorili na to, naj bi ta obvestila policijo o napadu nanjo in tekmo kljub temu izvedla. Zaradi tega je mladina gledalce tekme pozvala, naj odidejo, kar je večina tudi storila.⁶⁵ Ilirija se je pozneje branila, da tekma ni bila javna, saj so jo gledalci spremljali izza nizke ograje in s streh sosednjih hiš, prav tako pa naj bi ves dobiček od tekme namenili Jugoslovanski matici.⁶⁶

Kot je bilo omenjeno, je plošča po prvotni ideji imela funkcijo temeljnega kamna za dostojnejši spomenik zasedenemu ozemlju. Kmalu po odkritju plošče je *Jutro* objavilo prispevek neznanega komentatorja, ki nakazuje načrte v zvezi s postavitvijo večjega spomenika. Avtor se je spominjal, da so na Slovenskem verjeli, »da bomo po vojni postavili svoj 'spomenik svobode', toda naša nada se ni izpolnila in v Ljubljani niti ene ceste nismo imenovali po tej besedi; zato pa nas je usoda prisilila, da smo morali misliti na to, kako bi postavili spomenik svoji 'neosvobojeni domovini'«. Spominsko ploščo pred univerzo je označil za »nekak temeljni kamen«, ki je le zasilna, začasna rešitev: »Kamen leži na tleh in dež bo počasi izpral napis. Treba ga bo pač postaviti tako, da bo bolj viden in naravno je, da se bo okrasil s cvetjem. Za enkrat je to vprašanje torej rešeno, a zdi se nam, da bi bilo dobro prej malo več premišljati o tem, kak spomenik naj se postavi v spomin na vsa

naša razočaranja.« Sam je dal idejo za ambicioznejši in večji spomenik v obliki obeliska: »Ko smo stali pred univerzo in gledali spominski kamen, se nam je zdelo, da bi bilo prav primerno, da se je postavil mal obelisk v sredi onega kroga pred univerzo. Obelisk bi se dal lepo prilagoditi ozadju in okolici in bi skoraj spopolnjeval oni prostor pred univerzo. Obelisk bi nas spominjal na oni obelisk na Opčinah⁶⁷ in na njegovih treh straneh bi bila lahko imena naših neodrešenih krajev: Koroška – Goriška – Istra, tak obelisk bi ne stal bogve koliko denarja, ker prostor sam ne dopušča, da bi bil posebno visok. Prostor pred univerzo bo pač kraj, kjer se bodo vedno vršile naše manifestacije in tako bi bil tak obelisk primeren opomin, da vedno mislimo na neodrešeno zemljo. Mogoče se pojavi kak drug predlog (*Zvezda – bivši Radeckega spomenik – ali središče Kongresnega trga*). Nam se je zdelo primerno sprožiti to vprašanje, ako namreč ne ostane pri kameniti plošči, ki smo jo položili v nedeljo.« Pisec je svoj predlog zaključil z naslednjimi mislimi: »Velikih spomenikov ne nameravamo postavljati, ker verujemo na izpremembo. Zato mislimo, da bi tak obelisk pred univerzo v polni meri izpolnil svojo dolžnost. Ako bi bilo dovolj sredstev na razpolago, bi seveda dali našim kiparjem priliko, da bi prišli s svojimi načrti, modeli in predlogi. Mogoče bi se v ta namen tudi kmalu zbrala potrebna vsota. Toda o tem naj govore drugi. Obelisk bi se dal v kratkem času in brez velikih stroškov postaviti in bi po našem mnenju za enkrat izpolnil svoj namen.«⁶⁸

Spominska plošča zasedenemu ozemlju kot (politični) kraj spomina

Plošča pred univerzitetnim poslopjem je bila v obdobju Kraljevine SHS oziroma Kraljevine Jugoslavije pomembno simbolno mesto v spomeniški topografiji Ljubljane, znotraj katerega se je prepletalo več raznolikih pomenov. Na najosnovnejši ravni je plošča spominjala na ozemeljsko izgubo Primorske in zbujala čustva, ki so jih Slovenci gojili do italijanske zasedbe ozemlja, ki so ga imeli za svojega. Čeprav je bil predmet spominjanja, ki mu je bila plošča posvečena, sprva razmeroma omejen, so se simbolne dimenzije plošče v mesecih in letih po postavitvi močno razrasle. Plošča se je preobrazila v kraj spomina, ki je v Ljubljani – za zamejske Slovence središču njihove matice – postal simbol vsega trpljenja, ki so ga preživljali slovenski rojaki pod Italijo in kasneje fašizmom. Plošča tako ni bila le kraj, kjer so se jugoslovanski Slovenci spominjali neposrednih posledic Rapalske pogodbe, temveč so vanjo sčasoma vnašali vse več vsebine, ki je ves čas ostala proslovenska

⁶¹ »Domnevno« zato, ker gre za avtorjevo rekonstrukcijo. Kakšen točno je bil napis na plošči, je težko izluščiti, saj fotografija napisa ni znana, v časopisju pa obstaja vrsta variacij v prepisu napisa, ki se razlikujejo po zapisu datuma, velikih in malih tiskanih črk, sklona in ločil.

⁶² *Domovina*, 25. 3. 1921, str. 1, »Naša Velika noč«.

⁶³ *Slovenec*, 22. 3. 1921, str. 1, »20. III. 1921«.

⁶⁴ *Jugoslavija*, 22. 3. 1921, str. 2, »Žalna manifestacija v Ljubljani«; *Slovenski narod*, 22. 3. 1921, str. 1, »Žalna manifestacija v Ljubljani«.

⁶⁵ Dobrovoljci, Nogometna tekma, str. 2.

⁶⁶ *Slovenec*, 22. 3. 1921, str. 3, »Ilirija-Rapid, Maribor, 8:9 in 13:6«.

⁶⁷ Obelisk na Opčinah na razgledni lokaciji nad Trstom, izdelan iz repentabskega kamna, je leta 1834 zasnoval študent arhitekture Biagio Valle, postavljen pa je bil leta 1839 v zahvalo avstrijskemu cesarju Francu I., ki je dal zgraditi cesto med Opčinami in Trstom, s čimer je pospešil trgovino na tem območju.

⁶⁸ *Jutro*, 26. 3. 1921, str. 2, »Spomenik neosvobojeni domovini«.

in protiitalijanska oziroma protifašistična. Objekt spominjanja, ki ga je plošča pokrivala, se je tako v percepciji Ljubljancanov in Slovencev širil z vsakim novim dogodkom (bolje rečeno incidentom) v italijansko-slovenskih ter italijansko-jugoslovenskih odnosih. Ob plošči se je preteklost stapljala z najaktualnejšimi dnevnopolitičnimi dogodki. Skromna plošča je postala sekularni oltar, pred katerim so se odvijale žalne komemoracije, posvečene Slovincem na drugi strani rapalske meje, ki so bile istočasno politične demonstracije zoper dejanja italijanske države in v podporo novemu zarisovanju meja.⁶⁹

Teh stališč niso delili vsi Jugoslovani. Oblast v Beogradu je bila do slovenskih prireditev distancirana, saj je bilo ohranjanje dobrih meddržavnih odnosov z Italijo prioriteta naloga. Spominsko obeležje v Ljubljani in prireditve ob njem s svojo poudarjeno protitalijansko ostjo niso pripomogli k izboljšanju že tako napetih jugoslovansko-italijanskih odnosov, zato niso dobili podpore državne oblasti. Zgodovinarica dr. Milica Kacin Wohinz je v pogovoru z Janezom Rogljem sklepala, da je Rim neposredno pritiskal na Beograd z vprašanjem, zakaj v državi postavljajo taka obeležja, kar je jugoslovansko prestolnico spravljalo v zadrego.⁷⁰ Pomanjkanje podpore iz Beograda je bilo povezano tudi z že omenjeno slovensko zamero do jugoslovanske delegacije, ki je podpisala Rapalsko pogodbo.

Spominski plošči nenaklonjeni Beograd pa ni mogel doseči, da bi sporno obeležje odstranili. Razlog za to je bila pazljivo izbrana lokacija plošče. Park pred univerzitetnim poslopjem je bil avtonomno ozemlje, ki je sodilo pod univerzo, tako da policija nanj ni imela dostopa. Tudi če bi jugoslovanska oblast želela ukrepati in ploščo v izogib diplomatskim sporom z Italijo odstraniti, tega uradno ni smela storiti. Točen dogovor o mejah tega ozemlja je bil sklenjen slabi dve leti po odkritju plošče: »Na praznik ujedinjenja [1. decembra 1922] je priredila akademska omladina na univerzi manifestacijo. Policijsko ravnanje se je obrnilo na rektorat, naj odloči, do kod segajo svobodna akademska tla. Rektorat je določil in dijaštvo razglasil, da svobodna akademska tla obsegajo tudi rampe do zunanjega trotoarja.«⁷¹ O posebnem

avtonomnem statusu tega prostora je pisal Čermelj,⁷² spominjal pa se ga je tudi Janez Stanovnik.⁷³ Ljubljanska univerza v mesecih po ustanovitvi prav tako ni skrivala svojih stališč, saj je profesorski zbor 29. januarja 1920 sestavil pobudo mirovni konferenci, naj »ne odtrga jugoslovanskega zasedenega ozemlja, ki ga že mnogo nad tisoč let obdeluje edino-le južnoslovanski kmet, od domovine!«. ⁷⁴ Na manifestaciji istega dne je zbrano množico z balkona univerze nagovoril njen prvi rektor dr. Josip Plemelj in poudaril, »da se naše narodno kulturno delo ne more tako razvijati, kakor bi se hotelo in kakor bi se moglo, dokler nismo vsi Jugoslovenci združeni v eno državo in dokler nas vedno tare skrb za naše brate onkraj demarkacijske linije«. ⁷⁵ Kasneje se je univerza od tako jasnih izkazov svojih prepričanj distancirala, vendar je ostala protiitalijansko usmerjena. Na začetku tridesetih let, ko so potekale študentske demonstracije, na katerih naj bi neznanci vzklikali v čast Mussoliniju in Italiji, se je univerzitetni senat strinjal, da mora proti temu javno nastopiti, »da se mu ne bi očitala kakšna konnivenca [ang. *connivance*, skrivno dovoljenje ali podpora] s takimi stvarmi«. ⁷⁶ Plošča pred univerzo je tako očitno imela vsaj tiho podporo univerzitetnega vodstva, vendar se je to zavedalo, da pri tem, kot tudi pri drugih vprašanjih, ne ravna v skladu z željami Beograda. »Splošen utis v Beogradu«, o katerem so se leta 1923 pogovarjali na seji univerzitetnega sveta, je bil, da »ne vlada prijazno razpoloženje za našo univerzo, ki velja kot politikum«. ⁷⁷

Precej živahneje so se s ploščo ukvarjali študentje ljubljanske univerze, ki so pri tem pobudo v celoti prevzeli iz rok Jugoslovanske matice. Univerzitetna avla in vrt pred univerzo sta postala prizorišče študentskih prireditev, med katerimi so bile številne posvečene italijanski Primorski. ⁷⁸ Na teh komemoracijah so se zbirali predvsem jugoslovanski nacionalistični študentje in študentje, doma s Primorske. Jutro je prireditve razumelo kot dokaz, »da smemo zlasti akademsko omladino po vsej pravici smatrati za najzvestejšo čuvvarico naših nacionalnih interesov«. ⁷⁹ Formalno so morala biti študentska (takrat znana kot akademska) društva nepolitična, sicer jim je grozila razpustitev. Leta 1925 se je univerzitetna uprava na primer odločala o tem, ali naj študentom dovoli organizacijo svečanosti in zborovanj na univerzitetnih tleh. Po razpravi jim je bilo to dovoljeno »zato, da se

⁶⁹ Več kot poldrugo desetletje je spominska plošča pred univerzo ostala edini ljubljanski spomenik s poudarjeno protitalijanskim sporočilom. Od leta 1937 je podobno, vendar bolj prefinjeno izraženo sporočilo posredoval tudi spomenik Simonu Gregorčiču na današnjem Trgu francoske revolucije, delo kiparja Zdenka Kalina in arhitekta Jožeta Plečnika. Postavitev spomenika so organizirali člani ljubljanskega kulturnega društva Soča, ki so ga sestavljali predvsem primorski emigranti. Pomenljiva verza na podstavku (*BRODARJEM / POMOČI NESIMO / NAŠ ČOLNIČ / POGUBE OTMI-MO*) iz Gregorčičeve pesmi *Naš čolnič otmimo!* sta bila jasen namig na pomoč, ki jo morajo iz matice nuditi zamejskim Slovincem. Gl. R., Simon Gregorčič, str. 3.

⁷⁰ Podatki Janeza Roglja.

⁷¹ ZAUL, šk. IV-119, Zapisniki sej univerzitetnega sveta od novembra 1922 do junija 1930, Zapisnik II. redne seje univerzitetnega sveta dne 19. januarja 1923.

⁷² Čermelj, *Med prvimi*, str. 90.

⁷³ Podatki Janeza Roglja.

⁷⁴ Zbor profesorjev ljubljanske univerze, Protest, str. 2.

⁷⁵ *Slovenski narod*, 31. 1. 1920, str. 2, »Manifestacija ljubljanskih akademikov«.

⁷⁶ ZAUL, šk. IV-120, Zapisniki rednih in izrednih sej univerzitetnega sveta in univerzitetnega senata od 4. julija 1930 do začetka okupacije aprila 1941, Zapisnik redne seje univerzitetnega senata z dne 10. februarja 1932.

⁷⁷ ZAUL, šk. IV-119, Zapisniki sej univerzitetnega sveta od novembra 1922 do junija 1930, Zapisnik I. redne seje univerzitetnega sveta dne 20. novembra 1923.

⁷⁸ Benedetič, *Slovenski študenti*, str. 70–74.

⁷⁹ *Jutro*, 24. 3. 1925, str. 5, »Četrta obletnica aneksije Primorja«.

Spominsko ploščo je mogoče prepoznati na številnih fotografijah univerzitetne palače iz časa med svetovnima vojnoma kot bel pravokotnik sredi parka pred poslopjem (reprodukcija po: Benedetič, Slovenski študenti, str. 291).

akademiki privadijo medsebojni strpnosti, v kolikor se pri takih stvarih ne moti redno poslovanje univerze». ⁸⁰

V naslednjih letih se je izkazalo, da je »medsebojna strpnost« med študentskimi društvi le pobožna želja. Tako rekoč vsa študentska društva so gojila politična prepričanja, njihovi člani pa so se med seboj verbalno, pa tudi fizično spopadali, če so se znašli na nasprotnih političnoideoloških bregovih. Nacionalistični študenti so s svečanostmi pred ploščo utrjevali svojo lojalnost državi ter bili v nenehnih spopadih s komunističnimi študenti. Med enim od takih soočenj spomladi 1940 naj bi nacionalisti iz univerzitetnega poslopja ter parka pregnali skupino komunističnih študentov, »zmago« pa so proslavili z zbiranjem okoli spominske plošče ter petjem ljudskih bojnih pesmi. ⁸¹ Tudi univerzitetno vodstvo je sčasoma moralo priznati, da je zanikanje političnosti društev iluzorno. Nekdanji rektor dr. Milan Vidmar je šel tako daleč, da je za politizacijo študentov okrivil jugoslovansko oblast: »[K]atero dijaško društvo se ni bavilo in se ne bavi s politiko?! Po njegovem trdnem prepričanju se vse dijaške organizacije udeležujejo tudi politično in bi jih bilo treba potemtakem razpustiti prav vse. In na-

vsezadnje, kdo je zanesel politiko v društva?: vlada – režim.« ⁸²

Ker je bila plošča pred univerzo za številna nacionalistično usmerjena študentska društva močan simbol, se prireditve ob njej niso omejevale samo na pietetne spominske svečanosti. Namesto tega je plošča v študentskih rokah postala stalen in boleč opomin na ozemelske izgube, ki ni terjal samo pasivnega, tihega spomina, temveč tudi aktiven boj za popravo zgodovinskih krivic, prizadejanih Slovincem. Plošča je bila tako nenehno katalizator demonstracij, na katerih so študentje izražali svoje politične zahteve. S tem so izpostavljali probleme, ki so jih v Beogradu skušali marginalizirati, zato se je režim nenehno trudil omejiti ali prepovedati demonstracije, tudi z nasiljem policistov nad demonstranti. Vodstvo univerze je, da bi se izognilo nemirom, včasih res prepovedalo zborovanja, včasih pa se je zahtevam po prepovedih, ki so prišle iz političnih krogov, postavilo po robu in manifestacije dovolilo, pri čemer je opozarjalo, da so bolj kot proti jugoslovanski oblasti uperjene proti brutalnosti policije. ⁸³

⁸⁰ ZAUL, šk. IV-119, Zapisniki sej univerzitetne uprave od oktobra 1924 do junija 1930, XVIII. zapisnik seje univerzitetne uprave z dne 9. marca 1925.

⁸¹ Slovenec, 25. april 1940, str. 2, »Fronta slovenskih akademikov zoper komuniste«.

⁸² ZAUL, šk. IV-120, Zapisniki rednih in izrednih sej univerzitetnega sveta in univerzitetnega senata od 4. julija 1930 do začetka okupacije aprila 1941, Zapisnik o izredni seji univerzitetnega senata z dne 17. oktobra 1936.

⁸³ Benedetič, Slovenski študenti, str. 73–74.

Spominska plošča je torej nosila precej večji politični naboj, kot bi ji utegnili pripisati na prvi pogled. Kljub skromnim dimenzijam in navidezni neproblematičnosti so se ob njej kresala nasprotujoča si stališča, ki so iz polja spomina prehajala na polje političnega aktivizma, sočasno uperjenega proti italijanskemu in jugoslovanskemu režimu oziroma njegovi represiji. Vsaka svečanost pred ploščo je imela potencial, da se razraste v večje protidržavne demonstracije in nemire.

Praznični koledar prireditve pred spominsko ploščo

Po odkritju plošče se je vzpostavil koledar obletnic in praznikov, ob katerih so študentje v parku pred univerzo prirejali večje ali manjše svečanosti, ki so neredko prerasle v politične demonstracije z zahtevami po ureditvi primorskega vprašanja. Obletnica italijanske proslave ob priključitvi Primorske 20. marca je bila eden od datumov, ki so jih v prvi polovici dvajsetih let praznovali najbolj zagreto. O poteku svečanosti ob prvi obletnici leta 1922 je *Jugoslavija* poročala: »Pred univerzo, kjer je položen spominski kamen s črnimi številkami za naš narod z datumom 20. III. 1921, se je zbrala včeraj vkljub izredno slabemu deževnemu vremenu akademska omladina in poslušala govornike iz svoje srede, ki so v navdušenih besedah izražali ogenj svojih src in ljubezen do naše celokupne rodne grude. Mladina je klicala osvobojenje domovine in propad sovragu, ki nam je uropal rodna tla. Navdušeno je pela državno himno in naše bojne marše.«⁸⁴ Leta 1923 se je prireditve udeležilo okoli 300 študentov. Uvodoma so poslušali govor Franja Baša, predsednika univerzitetne podružnice Jugoslovanske matice, ki je složnost zbranih predstavil kot izraz sočustvovanja in opore za zamejce, preostali govorniki pa so napadali italijanske zakulisne diplomatske igre, napovedovali maščevanje ter opisovali trpljenje primorskih Slovencev pod fašizmom. Zbrani so nato sprejeli resolucijo z zahtevo jugoslovanski vladi, naj Slovencem pod Italijo zagotovi kulturno, gospodarsko ter politično enakopravnost, ki so jo v povorki ob vzklikanju protitalijanskih gesel odnesli na sedež deželne vlade.⁸⁵ Leta 1924 je svečanost potekala po skoraj povsem identičnem scenariju,⁸⁶ naslednje leto pa so se poleg študentov pred ploščo zbrali srednješolci in meščani.⁸⁷ Po letu 1925 ni več mogoče najti časopisnih poročil o komemoracijah ob obletnicah aneksije.

Vsaj do začetka tridesetih let so pred ploščo potekale tudi žalne slovesnosti ob obletnicah podpisa Ra-

palske pogodbe 12. novembra. Prva večja svečanost je bila organizirana leta 1922, ko se je dogodka udeležilo več sto študentov, ki so poslušali slavnostna govora ter poslali resolucijo beograjski vladi s pozivom k ukrepanju glede Primorske. Pred univerzo so svečano prisegli, da ne bodo pozabili na primorske rojake.⁸⁸ Stopnjujoči se fašistični napadi na primorske Slovence so povzročali, da je ljubljansko dogajanje ob obletnicah podpisa pogodbe v drugi polovici dvajsetih let postajalo vse bolj viharo. Leta 1926 so študentje pred italijanskim konzulatom žvižgali, protestirali ter peli jugoslovansko himno, nato pa so navdušeno izkazali podporo pred francoskim in češkoslovaškim konzulatom. Sledilo je zbiranje pred univerzo, kjer je imel neki študent kratek nagovor.⁸⁹ Napetosti so bile še večje dve leti kasneje. Že pred manifestacijo je duhove razburkal minister za notranje zadeve dr. Anton Korošec, ki je, menda na zahtevo italijanskega veleposlanika, odredil zaplembo dveh protitalijanskih plakatov, ki sta ju natisnili Jugoslovanska matica ter Slovenska straža. Po Koroščevem ukazu naj bi bilo tega dne v Ljubljani veliko orožnikov, ki so skušali čim bolj omejiti manifestiranje proti Italiji, študentom pa so prepovedali postaviti žrtvenik na ploščo pred univerzo. Meščani so dejstvo, da je istega dne v restavraciji hotela Union potekala (dobro zastražena) večerja v organizaciji italijanskega konzula, doživljali kot posmeh, hkrati pa so se počutili izdane, da je rigorozni, ponekod nasilni nadzor nad komemoracijo odredil minister, ki je slovenski rojak.⁹⁰ Mirnejša je bila svečanost leta 1931, ki je potekala v univerzitetni avli in se brez izgrediv zaključila s petjem slovanskih pesmi pred spominsko ploščo.⁹¹

Symbolna funkcija plošče je dobila dodatno težo v letih 1929 in 1930 z ustrelitvijo protifašističnih aktivistov Vladimirja Gortana ter štirih bazoviških žrtev. V Gortanov spomin so tri dni po njegovi usmrtitvi, izvršeni 17. oktobra 1929 blizu Pulja, v Ljubljani priredili žalno svečanost, ki se je pričela z mašo zadušnico v šišenski cerkvi sv. Frančiška. Maše se je udeležilo na tisoče ljudi, med njimi veliko primorskih emigrantov in študentov. Po zaključku so v sprevedu odšli do univerze, kjer so se trije govorniki spominjali Gortana in prisegli, da Jugoslovani nanj ne bodo pozabili.⁹² Eden od govornikov, študent Vekoslav Iskra, je poudaril: »Kamen aneksije pred univerzo je bil postavljen pred leti v spomin na velike žrtve našega naroda in v njem so simbolizirani vsi naši kraji Primorja, del

⁸⁸ *Jutro*, 14. 11. 1922, str. 3, »Obletnica Rapalla«.

⁸⁹ *Jutro*, let. VII, št. 262, 13. 11. 1926, str. 3, »Obletnica rapallskega dne v Ljubljani«.

⁹⁰ *Ponedeljek*, 12. 11. 1928, str. 1, »Mučna obletnica rapallske pogodbe«; *Jutro*, 13. 11. 1928, str. 2, »Krvave rapallske manifestacije v Ljubljani«.

⁹¹ *Jutro*, 12. 11. 1931, str. 2, »Rapalski zbor akademske omladine«.

⁹² *Slovenski narod*, 21. 10. 1929, str. 3, »Zadušnica za Vladimirjem Gortanom«; *Slovenski list*, 21. 10. 1929, str. 1, »Jugoslavija spominu Gortana«.

⁸⁴ *Jugoslavija*, 21. 3. 1922, str. 3, »Obletnica aneksije«.

⁸⁵ *Slovenski narod*, 22. 3. 1923, str. 3, »Manifestacije akademikov ob drugi obletnici aneksije Primorja«; *Jutro*, 21. 3. 1923, str. 3, »Ob tretji obletnici aneksije Primorja«.

⁸⁶ *Slovenski narod*, 22. 3. 1924, str. 3, »Protestno zborovanje akademske omladine«.

⁸⁷ *Jutro*, 24. 3. 1925, str. 5, »Četrta obletnica aneksije Primorja«.

Triglava, v njem je tudi ogenj mučeniške smrti umrlega Vladimirja Gortana, ki ga je gojil v svoji duši za svobodo vsega svojega naroda.« Med njegovim govorom sta študenta na ploščo položila trnjev venec z jugoslovansko trobojnico, obdano s črno kopreno.⁹³

Svečanosti v Gortanov spomin so ob obletnici smrti potekale tudi v naslednjih letih. Leta 1931 je bila komemoracija zelo podobna tisti izpred dveh let: po zadušnici, tokrat v cerkvi sv. Jožefa, so se udeleženci zbrali pred univerzo, kjer so na ploščo položili trnjev venec in kjer je ponovno govoril Iskra, ki je pozval k enominutnemu molku.⁹⁴ Večja svečanost je potekala še leta 1933: »V počastitev spomina [...] našega narodnega mučenika so snoči tukajšnje emigrantske ter narodno obrambne organizacije ob spominski rapalski plošči pred univerzo položile sliko pokojnega Vladimirja z usodnim datumom in napisom: Vladimir Gortan – Pulj 17. oktobra. Okrog plošče in slike je bilo prižganih mnogo svečk, tja so pa tudi položili več krasnih vencev in šopkov. V nemem spoštovanju in s pieteto v srcu so prihajali Ljubljancani snoči k spominski plošči počastit spomin Vladimirja Gortana – dokaz, da naš narod ni pozabil onih, ki so zanj žrtvovali življenje.«⁹⁵

Slabo leto dni po Gortanovi smrti, 6. septembra 1930, so blizu Bazovice ustrelili še štiri slovenske protifašiste; italijanska oblast je usmrtitev namenoma izvedla na rojstni dan jugoslovanskega prestolonaslednika Petra in ob svečanosti izročitve bojnih zastav jugoslovanskim vojaškim enotam, s čimer je želela zagreniti jugoslovanski praznični dan.⁹⁶ Datum je bil od takrat za jugoslovanske Slovence konfuzen praznik, razcepljen med veseljem ob praznovanju rojstnega dne ter žalovanjem za žrtvami fašizma.⁹⁷

Četudi so različne dogodke v spomin bazoviških žrtev organizirali tudi drugod po Sloveniji, zlasti v Mariboru,⁹⁸ so z njimi vendarle prednjačili v Ljublja-

ni. Ko so 13. septembra 1931 priredili žalno svečanost ob prvi obletnici usmrtitve, so ponovili vzorec z Gortanove komemoracije: zadušnica v šišenski cerkvi sv. Franciška, sprejod do univerze in vzklikanje »Slava jim!« pred ploščo, okrašeno s štirimi svečami.⁹⁹ (Kaže, da je usmrtitev bazoviških žrtev na kratko obudila praznovanje obletnice aneksije Primorske 21. marca, saj so na ta dan leta 1931 po ljubljanskih cerkvah molili za primorske Slovence, nato pa so se udeleženci zbrali pred ploščo, kamor so po domoljubnih nagovorih položili žalni venec.)¹⁰⁰ Naslednje leto so ploščo okrasili in s svečami opremili nacionalni akademiki, tako da je svetloba »pozno v noč privabljalna gruče ljudi k pobožni meditaciji«,¹⁰¹ leta 1934 pa je proslava potekala dva zaporedna večera. Na predvečer obletnice so se meščani in predstavniki društev zbrali pred ploščo, okoli katere je stala uniformirana častna straža voda Narodne odbrane, naslednji dan pa je potekala še komemoracija v sosednji stavbi realke.¹⁰² Na deseto obletnico usmrtitve bazoviških žrtev leta 1940 že »niso bile dovoljene nobene manifestacije, le predstavniki raznih organizacij so tiho položili vence na spominsko ploščo.«¹⁰³ Namesto tega so dva dni zatem organizirali izlet in zborovanje v gozdu pri Podutiku, kjer je govoril Lavo Čermelj. Dogodek ni imel zaželenega učinka: italijansko veleposlaništvo je protestiralo in doseglo, da je Jugoslavija razpustila vsa emigrantska društva.¹⁰⁴

Usmrtitve Gortana in bazoviških žrtev so dale zagon tudi bolj množičnemu obeleževanju 1. novembra pred spominsko ploščo, ki je za en dan postala njihov kenotaf. Podobne simbol(i)čne objekte, ob katerih so ob dnevu vseh svetih organizirali žalne svečanosti v spomin ustreljenim, so v tridesetih letih postavljali po slovenskih pokopališčih.¹⁰⁵ Slovenski

⁹³ *Ponedeljek*, 21. 10. 1929, str. 1, »Ljubljana se klanja spominu Vladimirja Gortana«.

⁹⁴ *Jutro: ponedeljska izdaja*, 19. 10. 1931, str. 3, »Ljubljanski nedeljski dogodki«.

⁹⁵ *Slovenski narod*, 17. 10. 1933, str. 3, »Počastitev spomina Vladimirja Gortana«.

⁹⁶ Pahor, *Bazovica*, str. 37. Kljub temu je istega dne pred spominsko ploščo zasedenemu ozemlju potekalo sklepno dejanje komemoracije v organizaciji študentov, s katero so proslavili Petrov rojstni dan. Gl. *Jugoslovan*, 7. 9. 1930, str. 3, »Zborovanje akademске omladine na ljubljanski univerzi«.

⁹⁷ Na kompleksnost tega dne v jugoslovanskem prazničnem koledarju je v meditativnem članku, izdanem ob prvi obletnici usmrtitve bazoviških žrtev, namignilo *Jutro*: »Noč. Pred univerzo je grob. Na grobu gore štiri velike sveče, okrog in okrog groba brle svečice. Ovenčan je grob. To je spomin, tih, a v svojem molku silnejši kakor topovski strelji. Narod ob čašenju svojega kralja ni pozabil svojih bratov. Korotan živi. Primorska živi.« Gl. *Jutro*, 6. 9. 1931, str. 3, »Od sobote na nedeljo«.

⁹⁸ V mariborskem Mestnem parku so imeli žrtvenik, na katerem so prižgali ogenj v spomin na žrtve. Gl. *Mariborski večernik Jutra*, 7. 9. 1934, str. 2, »Počastitev spomina bazoviških žrtev«; *Mariborski večernik Jutra*, 7. 9. 1936, str. 1, »Ljubezen in zvestoba kralju Petru II.«. Načrtovali so tudi odkritje spominske plošče bazoviškim žrtvam. Gl. *Mariborski večernik Jutra*, 13. 9. 1932, str. 2, »Spominu mučenicov, ki so umrli za

ideje«. Ob 1. novembru 1936 so na pokopališki kapeli steno prekrili s črnim blagom in trimetrskim križem ter tja izobesili sliko štirih žrtev, obdano s trnjevim vencem, kar je služilo kot žalni oltar. Gl. *Jutro*, 4. 11. 1936, str. 4, »Bazoviškim žrtvam«.

⁹⁹ *Jutro: ponedeljska izdaja*, 14. 9. 1931, str. 2, »Ljubljanski dogodki«; *Slovenski narod*, 14. 9. 1931, str. 2, »Dogodki in kronika«; *Slovenski list*, 14. 9. 1931, str. 3, »Spominu bazoviških žrtev«.

¹⁰⁰ *Slovenec*, 21. 3. 1931, str. 1, »Molitve za versko svobodo rojakov«; *Jugoslovan*, 21. 3. 1931, str. 3, »V molitvi za brate«.

¹⁰¹ *Jutro*, 7. 9. 1932, str. 4, »Za dveletnico smrti narodnih žrtev, ustreljenih na Bazovici«.

¹⁰² *Jutro*, 5. 9. 1934, str. 4, »Junaki – mučeniški«; *Slovenski narod*, 5. 9. 1934, str. 3, »Sočani!«; *Slovenski narod*, 5. 9. 1934, str. 2, »Sokolska župa Ljubljana«; *Pohod*, 8. 9. 1934, str. 3, »Komemoracija za bazoviškimi žrtvami v Ljubljani«.

¹⁰³ Čermelj, *Med prvimi*, str. 90.

¹⁰⁴ Prav tam, str. 90–93.

¹⁰⁵ Za 1. november 1933 so ob glavnem križu na celjskem pokopališču postavili ter okrasili pet križev s trnjevim kronami in imeni ustreljene peterice. Gl. *Slovenski narod*, 2. 11. 1933, str. 3, »O Vseh svetih«, in *Slovenec*, 3. 11. 1933, str. 4, »Za praznik Vseh svetnikov in za Vernih duš dan«. Naslednje leto so na pokopališču v Kamniku postavili spominski grob in sliko žrtev. Gl. *Jutro*, 4. 11. 1934, str. 7, »V spomin bazoviških žrtev«. Leta 1935 so na pokopališču v Mariboru za kapelico postavili »črn okvir s skromnimi slikami mučenicov, pred njimi pa na

Edina znana fotografija plošče je nastala ob komemoraciji v spomin na bazoviške žrtve, katerih imena so napisana na papirju, položenem čez ploščo (foto: Fototeka Odseka za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu, reprodukcija po: Pahor, Bazovica, str. 48).

narod je o prvi žalni svečanosti leta 1930 zabeležil: »Nekaj posebnega smo videli letos na praznik vseh mrtvih pred ljubljansko univerzo. Naši akademiki so pokazali, kako globoko spoštujejo spomin narodnih žrtve in kako znajo ceniti za veliko idejo doprinešene najtežje žrtve. Pred univerzo so bili položeni krasni vencji in šopki, med katerimi so gorele številne sveče. Molče so prihajali akademiki in polagali rože na ta nemi simbol naše bolesi.«¹⁰⁶ *Jugoslovan* je menil, da je bila oddolžitve petim žrtvam skromna, toda ganljiva: »Na rapalski plošči pred univerzo smo jim prižgali svečke upanja in nade na rešitev ter obsuli njih imena s krizantemami. Mimo smo hodili in se ozrli na brleče svečke in ni bilo očesa, ki ne bi pri tem oroselo. Otirali smo si solze vsi, ki smo odhajali od tega mesta.«¹⁰⁷ Naslednje leto so na

ploščo poleg sveč položili trnjev venec.¹⁰⁸ Kot potrjuje edina znana kvalitetnejša fotografija plošče, so ploščo ob svečanostih, posvečenih bazoviškim žrtvam, prekrili s papirjem, na katerem so bila izpisana njihova imena in slavljeni napisi.¹⁰⁹

Izreden dogodek, ki so ga obeleževali pred ploščo, je bila smrt kralja Aleksandra I. v atentatu 9. oktobra 1934. Na univerzi so izobesili črno zastavo ter organizirali žalne prireditve, na plošči pa so v dneh po atentatu polagali cvetje ter ob večerih prižigali sveče.¹¹⁰ *Slovenski narod* je pri opisovanju žalobnega vzdušja omenil zanimivo podrobnost: »Pred spominsko ploščo pred univerzo pa ljudje nemo strme v vence in Maistrove besede. Pred 14. leti je padla kocka. Koroške ni več. In baš na tisti dan je počil strel – Aleksandra ni več. Samo neme Maistrove besede so zapisane tam na plošči. Toda tudi Maistra ni več. Nebo je pa temno. Mrak se gosti kot pred nevihto.«¹¹¹ Kaže, da so se ob plošči, vsaj začasno, znašle zapisane tudi Maistrove besede, morda v enaki maniri kot začasni spominski zapisi v Gortanov spomin ter spomin bazoviških žrtve. Razlog, zakaj je bila plošča ob kraljevi smrti opremljena z Maistrovimi besedami (in ne na primer z zelo razširjenimi domnevnimi zadnjimi Aleksandrovimi besedami »Čuvajte Jugoslavijo«), se morda skriva v prireditvi, ki so jo nacionalistični študentje želeli organizirati v spomin na 14. obletnico koroškega plebiscita ravno na dan atentata.¹¹² S tem so morda skušali ploščo, posvečeno izgubi Primorske, preobraziti tudi v osrednji slovenski kraj spomina, povezan z izgubo Koroške. Ker je atentat načrte postavil na glavo, se ideja očitno ni prijela, saj ni znano nobeno drugo poročilo o komemoracijah pred ploščo ob obletnicah plebiscita. Zdi se, da Maistrov citat ob plošči ni zvenel v disharmoniji z monarhovo smrtjo. Evociranje slovenskega nacionalnega heroja, ki je umrl le nekaj mesecev pred kraljem, je sporočalo, da je kljub smrti svojih političnih in vojaških voditeljev Jugoslavija še močna – četudi je poročevalec *Slovenskega naroda* z omenjanjem mračnega neba pred nevihto (preroško) slutil vse kaj drugega.

Izjemoma so proslave pred ploščo potekale tudi ob drugih priložnostih. Ob slavnostnem sprejemu nove zastave 40. pešpolka nekaj dni kasneje so časopisna poročila omenjala študente, ki so »nemo zrlji v rapalsko ploščo, ko so korakale čete mimo.«¹¹³ Decembra 1934 so študentje imeli narodnoobrambni dan,

stotine žarečih lučk«. Gl. *Slovenec*, 3. 11. 1935, str. 3, »Maribor na grobovih«. Tudi na Ptujso imeli naslednje leto svečanost »na improviziranem skupnem grobu«. Gl. *Jutro*, 31. 10. 1936, str. 5, »Društvo primorskih in koroških rojakov«.

¹⁰⁶ *Slovenski narod*, 3. 11. 1930, str. 2, »Njim, ki jih ni več med nami«. Gl. tudi *Slovenec*, 4. 11. 1930, str. 4, »Ljubljana. Na pokopališču ob praznikih«, in *Jutro*, 4. 11. 1930, str. 4, »Letošnje počaščenje vseh mrtvih«.

¹⁰⁷ *Jugoslovan*, 4. 11. 1930, str. 5, »Postavili so si spomenik v naših srcih«.

¹⁰⁸ *Jutro: ponedeljska izdaja*, 2. 11. 1931, str. 3, »Grobovi v sijaju jesenskega solnca«, *Slovenski narod*, 2. 11. 1931, str. 2, »Spominu mrtvih«.

¹⁰⁹ Pahor, *Bazovica*, str. 48.

¹¹⁰ *Jutro*, 14. 10. 1934, str. 8, »Žalne svečanosti v Ljubljani. Univerza«.

¹¹¹ *Slovenski narod*, 11. 10. 1934, str. 3, »Ljubljana se zagrinja v črnino«.

¹¹² *Jutro*, 9. 10. 1934, str. 4, »Akademiki«.

¹¹³ *Jugoslovan*, 10. 9. 1930, str. 5, »Narod je z navdušenjem in zaupanjem pozdravil jugoslovanske zastave svojih polkov. Mogočen sprejem zastave 40. pešpolka v Ljubljani«.

na katerem so se spominjali zamejcev ter dogodek sklenili s petjem himne pred ploščo,¹¹⁴ septembra 1937 pa je v Ljubljani potekala svečanost ob ustanovitvi mladinske organizacije Jugoslovanske nacionalne stranke za Slovenijo. Po koncu zasedanja so vence položili na spomenik kralju Petru I., nagrobnik dr. Gregorja Žerjava in ploščo zasedenemu ozemlju.¹¹⁵

Časopisne najave komemoracij pred spominsko ploščo in poročila o njih sta nenehno spremljala lajtmotiva, prisotna zlasti v nacionalističnem tisku. Prvi je bil kritiziranje mlačnosti Slovencev do trpljenja sorojakov na drugi strani meje, katere odraz je bila neudeležba na prireditvah. Ob obletnici podpisa Rapalske pogodbe leta 1922 je *Jutro* že vnaprej grajalo nezanimanje javnosti: »Tihó bo šla ta obletnica mimo nas. In vendar bi morale biti jutri polne ulice ljubljanske in vse kar čuti zavedno, bi moralo hiteti tja pred univerzo, da si pred spominskim kamnom izprašamo vest in si iznova obljubimo, kar smo si obljubljali pred dvema letoma. Izgleda pa, da se spominjamo te obletnice tako, kakor vsake druge, kakor obletnice plebiscita ...«¹¹⁶ Naslednje leto je časopis *Orjuna* v črnem okvirju objavil razmišljanje o svojem predanem boju za Primorje, četudi je večina Jugoslovancev indiferentna, kar simbolizira tudi skromna plošča pred univerzo: »Molči mrzli kamen, ljudje hodijo mimo njega in ga ne vidijo ... Toda ta kamenita plošča govori, do neba vpije po osveti za krvavo rano, ki jo je vsekala našemu narodu aneksija Primorja k Italiji, do neba vpijejo bolestni kriki in solze našega do smrti zmučenega primorskega ljudstva.«¹¹⁷ Tudi leto dni kasneje je isti časopis obupoval nad pasivnostjo sodržavljanov: »Sneg pokriva spominsko ploščo, ki budi v nas spomin sramotnega podpisa Rapalske pogodbe. Neznatna spominska plošča pred ljubljansko univerzo je edino, kar je storila svobodna domovina za prodane brate. Še celo v času, ko vihrajo po prodani Reki italijanske trikolore, pozablja Jugoslavija svojo sramoto, pozablja brate v trpljenju. Mrzli kamen molči, ljudje hodijo mimo in ga ne vidijo ...«¹¹⁸ Leta 1925 je o nezainteresiranosti ponovno pisalo *Jutro*: »Kje so slovesne obljube, ki jih je položila nepregledna množica narodno-zavednega občinstva pred ljubljansko univerzo ob priliki vzidave spominske plošče, ki naj nas neprestano opozarja na zločin, storjen nad našim narodom v Primorju? Potekla so sicer štiri leta, odkar je staro in mlado manifestiralo svojo žalost nad našo izgubo, nad tujo aneksijo najboljšega dela našega naroda. Ali naj že po štirih letih pozabimo svojo prisego neodrešeni domovini. Akademska omladina se zbira ob vsaki obletnici aneksije, da se pri spominski plo-

šči pred univerzo utrdi v svojih sklepih: za osvobojenje zaslužjenih bratov in sester.«¹¹⁹

Podobne kritike je mogoče spremljati tudi na začetku tridesetih let, le da so se razširile na kritiziranje pomanjkanja pozornosti, ki so jo slovenski časopisi namenjali obletnicam. Militantni unitaristični časopis *Pohod* je ob drugi obletnici usmrtnitve bazoviških žrtev zapisal: »Pred univerzo je bila rapalska plošča okrašena s cvetjem v spomin bazoviškimi junakom. Popoldne sem videl fanta, ki je prižigal pri plošči svečo. – Dva dni nato, 6. septembra, ki ga smatramo mi nacionalisti poleg Judenburga in drugih naših Golgot za najsvetejši datum naše zgodovine [...], je vodilni slovenski dnevnik prezrl popolnoma to važno obletnico in je ni omenil niti z eno samo besedico.«¹²⁰

Drugi ponavljajoči se razlog kritike so bile vsakršne zabavne prireditve, ki so se odvijale na isti dan kot žalne komemoracije pred ploščo. Podobno kot v primeru afere, povezane z igranjem nogometne tekme na dan odkritja plošče, so nacionalisti zahtevali, da morajo pri dnevih žalovanja sodelovati vsi Slovenci, tako da v teh dneh ni bilo zaželeno nikakršno razvedrilo. Ob obletnici podpisa Rapalske pogodbe leta 1922 so študentje v parku Zvezda posredovali na koncertu godbe Dravske divizije. Študentje so trdili, da na dan žalovanja glasba ni primerna, in godba jih je upoštevala ter se umaknila. Študentje so koncerte po ljubljanskih lokalih prekinjali še do večera in se nato spet zbrali pred univerzo, kjer pa jih je policijski kordon skušal razgnati.¹²¹ *Beseda o sodobnih vprašanjih* je ob tretji obletnici ustrelitve bazoviških žrtev pisala, da so pred ploščo »gorele sredi skromnih rož redke sveče, ob njih drobna gruča molčecih, povečini izdelanih postav in nekaj čujočih oči«, medtem ko so v soseščini veselo plesali, kar je dajalo tihi svečanosti grotesken videz.¹²²

Najhujša oblika kršenja prepovedi zabavnih prireditev je bila, da so bile prireditve povezane z italijansko kulturo in jezikom. Ob komemoraciji v Gortanov spomin leta 1932, med katero so mu pred ploščo prižigali sveče, se je *Pohod* pritoževal, da je dogodek pokvaril Radio Ljubljana, ki je iz Beograda sočasno prenašal posnetek izvedbe Verdijevega *Trubadurja*.¹²³ Le nekaj dni kasneje, ob dnevu vseh svetih, je isti časopis besnel, da so Slovenci ponovno dokazali »svojo nacionalno otopelost, apatično mlačnost ter svojo suženjsko in hlapčevsko naravo«, saj je kino Matica, delujoč v Slovenski filharmoniji, imel na sporedu predstavo »z melodijami večno prokletega jezika« – italijanščine – ter ob tem »nacionalno zabitost in zaostalost slovenskega človeka« izkoristil za lasten dobiček. »Pridobitna

¹¹⁴ *Akademski glas*, 19. 12. 1934, str. 3, »Narodno obrambni dan«.

¹¹⁵ *Jutro: ponedeljska izdaja*, 13. 9. 1937, str. 1, »Praznik naprednih fantov«.

¹¹⁶ *Jutro*, 12. 11. 1922, str. 1, »Ljubljana, 11. novembra«.

¹¹⁷ *Orjuna*, 18. 3. 1923, str. 1, »20. III. 1921 zasedenemu ozemlju«.

¹¹⁸ *Orjuna*, 22. 3. 1924, str. 1, »20. III. 1923. Rapallo«.

¹¹⁹ *Jutro*, 22. 3. 1925, str. 5, »Četrta obletnica italijanske aneksije Primorja«.

¹²⁰ *Pohod*, 24. 9. 1932, str. 4, »Malenkosti«.

¹²¹ *Jutro*, 14. 11. 1922, str. 3, »Obletnica Rapalla«.

¹²² *Beseda o sodobnih vprašanjih*, september 1933, str. 162, »Za 6. IX. 1933«.

¹²³ *Pohod*, 22. 10. 1932, str. 3, »Ne pomaga nobena beseda«.

uprava kina, ki ji je vsako sredstvo dobro, četudi še tako žali naš narodni čut, da napolni dvorano, se ni ustrašila pred licem našega žalostnega spomina, pred ploščo 'Zasedenemu ozemlju' pred univerzo, zaščitena po ljubljanski policiji, predvajati italijansko glasbo. Ko pa so se na dan Vseh Svetih prižgale lučke okoli plošče v spomin našim pet po nedolžnem usmrčenim žrtvam, so se gospodje vendarle ustrašili in prenesli ponudbo ogabne robe iz Matice v Ideal [danes Kino Komuna]. S tem je uprava kina priznala krivico, ki jo dela ne nam, ampak neodrešeni domovini,« je pribil *Pohod*.¹²⁴

Natečaj za spomenik zasedenemu ozemlju in *Bolest Slovenije* Toneta Kralja

Že štiri dni po odkritju plošče, 25. marca 1921, je dala Jugoslovanska matica, ki se očitno ni nameravala zadovoljiti s postavitvijo preprostega obeliska, v slovenskih časopisih objaviti razpis natečaja za spomenik zasedenemu ozemlju, ki bi stal »na mestu cvetlične grede pred deželnim dvorcem v Ljubljani«. Sodelujočim umetnikom so dovolili, da pri snovanju osnutkov vanje vključijo tudi prostor ob robu parka Zvezda v osi Vegove ulice. »Spomenik naj ustreza popolnoma svojemu namenu in naj bo izvršljiv s kolikor najmanjšimi materialnimi žrtvami,« je še zahteval poziv ter dodal, da je treba osnutke v razmerju 1 proti 10, »iz katerih bi bila kolikor mogoče razvidna končna oblika spomenika«, na sedež Matice poslati do 15. maja, po možnosti s perspektivno skico ter okvirnimi predvidenimi stroški. Razpisane so bile tri nagrade, prva je bila vredna 3000 dinarjev, druga 2000 in tretja 1000 dinarjev, pri čemer naj bi izbrnemu kiparju nagrado vračunali v delo.¹²⁵ Tik pred iztekom predvidenega roka je bil natečaj podaljšan še za en teden.¹²⁶

Umetnostna zgodovinarica dr. Špelca Čopič je zapisala, da arhivske dokumentacije, ki bi podrobneje osvetljevala natečaj za spomenik, ni našla,¹²⁷ in tudi do danes v razvidu niso našli novega gradiva o spomeniku. Iz tiska lahko razberemo le podatke, da so 29. maja 1921 člani Matice v dvorani ljubljanskega Mestnega doma organizirali zborovanje, na katerem se je med drugim »razvila živabna debata o aktualnih vprašanjih in zlasti o vprašanju postavitve spomenika zasedenemu ozemlju«, toda ta problem so »iz raznih razlogov« črtali z dnevnega reda.¹²⁸ O tem, kateri so bili »razni razlogi«, časopisje ne poroča.

Sredi junija je pristojna natečajna komisija prvo nagrado podelila osnutku Toneta Kralja, druge in

tretje nagrade pa ni podelila, temveč se je odločila, da bo denar teh nagrad razdelila vsem umetnikom, ki so poslali osnutke.¹²⁹ O osnutkih ni znanega veliko. Med sodelujočimi umetniki je bil Tine Kos; ta je v svojem osnutku predstavil »žensko figuro, ki se zvija v objemu ogromne kače, ki jo oklepa in duši«, in ki ga je kasneje hranil v svojem ljubljanskem ateljeju.¹³⁰ Lojze Dolinar je zasnoval »motiv Kariatid, nosečih tramovje«, ki si ga je po oceni dr. Franceta Steleta sposodil od Ivana Meštrovića (verjetno je mislil na kariatide, ki naj bi bile del nikoli dokončane Vidovdanskega hrama, danes pa so razstavljene v Narodnem muzeju v Beogradu). Tudi ta osnutek je izgubljen. Do vseh ostalih osnutkov, ki nam niso znani, je bil Stele kritičen, češ da so bili zasnovani »v okviru pravljicega simbolizma, katerega formulacija pa je bila konvencionalno doslovna«, in pripomnil, »da imajo naši kiparji malo smisla za monumentalnost in malo gibčno fantazijo«. Posebej je pohvalil le izdelka obeh bratov Kralj, poleg Toneta še Franceta, ki sta se izkazala »po iznajdljivosti in originalnosti motivov ter globokosti čuvstva«. ¹³¹

Prvonagrajeni mavčni osnutek Toneta Kralja, *Bolest Slovenije*, je požel pohvalne ocene. Kipar si je zamislil ekspresionistično moško figuro, podobno Kristusu, s trnjevim vencem na glavi in odsekanimi rokami, ki kleči na zemeljski obli, polni krvavečih ran. Špelca Čopič je o osnutku zapisala: »Simbolična podoba je bila vzeta iz krščanske ikonografije, likovna koncepcija statična, volumsko lepo strnjena, v modelaciji nekoliko sumarna in v obraznih črtah lahko deformirana. Tudi v tem spomeniku je značilen trpen in ne zagrenjen, kaj šele agresiven izraz, kar je bilo humano in vedno znova ocenjeno kot etična vrednota.«¹³²

Kraljeva upodobitev pohabljenе Slovenije je globoko pretresla slovensko občinstvo. Pesnik France Onič je povzel svoje vtise: »Toliko brezupnega trpljenja je mogoče postaviti samo na kraj, kjer bolečine ni konca. 'Spletli so mi trnjevo krono, razmesarili in potrgali so moje ude, bili so me z biči v obraz, upognili so moje koleno in me ponižali do sužnje na veke – Kdo je, ki reče odrešilno besedo tej moji bolečini?' – Tako so gledale moje oči.«¹³³ Revija novomeških ekspresionistov *Trije labodje* je pisala, da je spomenik »slovenskemu značaju odgovarjajoče izražena želja po skupnosti z onim delom našega naroda, ki je v celoti najbolj prosvitljeno.«¹³⁴ Pojavilo se je mnenje, da je bodoči spomenik pravzaprav »nagrobnik«, ¹³⁵ neznan poročevalec pa je navdušeno pisal o Kralju, ki da je »orjak v čisti plastiki« in »resničen dub, ki vdihne lesu, mavcu in kamnu življenje,«, ter *Bolest Slovenije* omenil med deli, ki so ga naj-

¹²⁴ *Pohod*, 5. 11. 1932, str. 2, »Našo pesem uničujejo – mi italijansko ščitimo!«.

¹²⁵ *Jutro*, 25. 3. 1921, str. 2, »Spomenik zasedenemu ozemlju«.

¹²⁶ *Jutro*, 13. 5. 1921, str. 4, »Razpis natečaja za spomenik zasedenemu ozemlju«.

¹²⁷ Čopič, *Javni spomeniki*, str. 284.

¹²⁸ *Slovenski narod*, 31. 5. 1921, str. 2, »Občni zbor 'Jugoslov. Matice'«.

¹²⁹ *Slovenec*, 18. 6. 1921, str. 4, »Spomenik zasedenemu ozemlju«.

¹³⁰ K. D., Kipar Tine Kos, str. 1.

¹³¹ Frst., XIX. umetnostna, str. 172–173.

¹³² Čopič, *Javni spomeniki*, str. 96.

¹³³ Onič, Naš klic, str. 2.

¹³⁴ *Trije labodje*, 1922, str. 32, »Naš list«.

¹³⁵ Stelč in Ložar, Umetnostne razstave, str. 51.

bolj navdušila: »[K]oliko zmage nad snovjo, duba nad materijo!«¹³⁶

Bolest Slovenije je bila javnosti na ogled na številnih razstavah, prvič že na XIX. umetniški razstavi maja in junija 1921 v Jakopičevem paviljonu, v katerem so bili razstavljeni tudi drugi osnutki za spomenik neodrešeni domovini,¹³⁷ pri čemer so bila dela bratov Kralj menda med tistimi, ki so pritegovala največ zanimanja.¹³⁸ Junija 1928 je bila plastika razstavljena na razstavi slovenske sodobne umetnosti na ljubljanskem velesejmu,¹³⁹ oktobra in novembra 1935 pa je v Jakopičevem paviljonu potekala razstava Franceta (sic!) Kralja, na kateri je bil na ogled tudi osnutek.¹⁴⁰

Kljub popularnosti osnutka do njegove postavitve pred univerzo ni prišlo. Prvič je leta 1923 na zamudo opozoril umetnostni zgodovinar dr. Karel Dobida, ki je pisal, da bi Kraljev osnutek – »v trpljenju povečan torzo s trnjem kronanega in do smrti izmučenega moža, vstajajočega iz vsenaokoli krvaveče grude« – po mnenju poznavalcev »sijajno izpolnil in oživil tisti dolgočasni prostor pred nekdanjim deželnim dvorcem«, za kvaliteto kipa pa jamčita tako komisija, ki je kip izbrala, kot talent mladega kiparja, ki je bil v času izdelave *Bolesti Slovenije* star šele 20 let. Zato je bila dve leti po izbiri osnutka stvar s spomenikom za Dobido »[č]isto nerazumljiva«.¹⁴¹ Tri leta kasneje je Dobida še enkrat omenil »skrajno neokusni in moteči prostor pred univerzo«, kamor je želel čim prej postaviti »primeren spomenik«. Ponovno je omenil Kraljev osnutek, hkrati pa ni vedel, kaj se je z njim zgodilo.¹⁴²

Nestrpnost zaradi zamude so izražali tudi nekateri drugi Slovenci, posebej ko so v tujini opazovali spomenike izgubljenim ozemljem. *Slovenski narod* je leta 1925 omenjal kip na pariškem Place de la Concorde, ki simbolizira Strasbourg in ki so ga Francozi po izgubi mesta v francosko-pruski vojni krasili s cvetjem, venci in črno tkanino, ter pozval: »Da bi nam postavil eden naših umetnikov spomenik zasedenega ozemlja sredi Ljubljane, da bi mogli leto za letom romati tja in obnavljati obljubo, da ne bomo preje mirovali, dokler ne bo zadnji brat rešen izpod tujega jarma!«¹⁴³ V *Mentorju* pa se je oglašil poročevalec, ki je v Münchnu obiskal Stebrišče vojskovodij (*Feldherrnhalle*) ter v njem opazil deset vencev z imeni desetih pokrajin, ki so jih izgubili Nemci, pri čemer ga je najbolj prizadela omemba južne Štajerske, zato je vprašal: »Ali Ljubljana še ne bo dobila svojega spomenika zasedenemu ozemlju?«¹⁴⁴

Izkazalo se je, da je odgovor na to vprašanje nikalen. Kljub različnim idejam in zasnovam je preprosta

Bolest Slovenije, osnutek za spomenik zasedenemu ozemlju Toneta Kralja (1921)
(Fototeka Galerije Božidar Jakac; foto: neznan).

spominska plošča pred univerzo ostala edini spomenik ozemeljskim izgubam. Kaže, da so imeli spomenik za preveč drzen, saj je pomenil ostro obsodbo v središču Slovenije, ki bi zlahka poslabšala odnose z Italijo in hkrati spodbujala ognjevite študentske proteste, ki bi se lahko sprevrgli v proteste proti pasivnosti jugoslovanske oblasti glede primorskega vprašanja. Spelca Čopič je nepostavitve spomenika interpretiral na podoben način: »Namen spomenika je bil jasen, vendar se zdi, da ni bilo veliko ljudi, ki bi bili pripravljene zatekati se v take spomine. Tudi oblasti niso bile preveč naklonjene ideji spomenika, ki naj bi stal pred univerzo kot večer opomin in vprašanje ter potencialni pobudnik demonstracij.«¹⁴⁵ Verjetno gre še najbolj zaupati kratkemu komentarju Toneta Kralja, ki je Milčku Komelju povedal, da so se spomenik preprosto »prestrašili postaviti«.¹⁴⁶

Kaj se je zgodilo z *Bolestjo Slovenije*? Vsaj od leta 1925, verjetno pa še od prej, je bil osnutek v lasti Ju-

¹³⁶ Ignatus, Beležke, str. 2.

¹³⁷ *Jutro*, 30. 6. 1921, str. 2, »Na XIX. umetniški razstavi«.

¹³⁸ Frst., XIX. umetnostna, str. 172–173.

¹³⁹ Dobida, *Slovenska moderna*, str. 23.

¹⁴⁰ [Kralj], *Katalog*, str. 1; – i., *Razstava*, str. 1.

¹⁴¹ Dobida, *Poglavje*, str. 6.

¹⁴² K. D., *Troje*, str. 10.

¹⁴³ *Slovenski narod*, 30. 12. 1925, str. 2, »Propaganda za neodrešeno Slovenijo«.

¹⁴⁴ Dolenc, *Med Nemci*, str. 88.

¹⁴⁵ Čopič, *Javni spomeniki*, str. 94. Prim. Čopič, *Lojze Dolinar*, str. 52.

¹⁴⁶ Komelj, *Prva svetovna*, str. 84.

goslovanske matice.¹⁴⁷ Pomen tega združenja je v drugi polovici dvajsetih let kopnel. Po oceni Igorja Kranjca je Matica takrat »postala ne dosti več kot arhiv beleženja rezultatov nesposobnosti urejanja odnosov s sosednjo, 'prijateljsko' Italijo«. ¹⁴⁸ Hkrati se je pojavilo nekaj drugih konkurenčnih organizacij, ki so si zadale podoben cilj kot Matica,¹⁴⁹ vendar je bila njihova aktivnost šibka in zamejcem bolj ali manj nekoristna. Kot se je spominjal predsednik ljubljanske podružnice Ravnihar, je imelo društvo težave tudi z nenaklonjeno politiko. Še posebej sta si bila zaradi političnih razprtij v laseh z vodjo slovenskih liberalcev dr. Gregorjem Žerjavom, ki je nekoč, kot minister, Ravniharju zabrusil, da Matica ne bo dobila državne podpore, dokler bo on njen predsednik.¹⁵⁰ Zadnji žebelj v krsto so bila sumničjenja, da Jugoslovanska matica podpira oborožen protifašistični odpor v Italiji in da sodeluje s komunisti, saj je bil na jugoslovansko-italijanski meji ustavljen mladenič z revolverjem, ki je povedal, da je orožje dobil od Matice.¹⁵¹ 28. aprila 1930 je ban Dravske banovine dr. Dušan Serneck podpisal dokument, s katerim je Matico razpustil, ker »je bila prekoračila društveni delokrog«, ¹⁵² časopisje pa je ob sočasnem razpustu nekaterih podobnih društev poročalo, da so bili v vseh društvih najdeni »komunistični in taki tiskani predmeti, katerih uvoz iz inozemstva je zabranjen«. ¹⁵³ Policija je v prostorih Matice izvršila hišno preiskavo, popisala premoženje in prostore zapečatila.¹⁵⁴ Samo ugibamo lahko, ali je bil med premoženjem tudi Kraljev mavčni osnutek. Po poročanju Milčka Komelja je kip zdaj uničen,¹⁵⁵ toda Galerija Božidar Jakac v Kostanjevici na Krki hrani slabega pol metra visoko različico osnutka, izdelano v lesu. Javnosti je bila predstavljena na mednarodni razstavi *Obrazi ekspresionizma, odtisi duha* sredi leta 2018.¹⁵⁶

Predloga za spomenik v letih 1927 in 1938

Leta 1927 se je za kratek čas pojavilo zanimanje za postavitev spomenika neodrešenemu ozemlju, vendar ne v obliki odkritja *Bolesti Slovenije*. Tedaj je minevalo desetletje od nastanka Majniške deklaracije, dokumenta, s katerim je bila izražena zahteva po združitvi južnih Slovanov v avtonomno enoto Avstro-Ogrske. S stališča jugoslovanske kraljevine ta element ni bil tako pomemben, temveč so precej gla-

sneje poudarjali motivacijski zagon, ki naj bi ga deklaracija dala Slovincem za ustanovitev skupne južnoslovanske države. V slavnostnih člankih in govorih je bilo pogosto izraženo prepričanje, da je deklaracija že izražala »zahtevo po svobodnem življenju na lastni zemlji«¹⁵⁷ oziroma »svojo pravico ne le po avtonomiji, marveč po lastni, demokratični državi«, ¹⁵⁸ saj se je taka interpretacija preteklosti, četudi ne temelji na dejstvih, bolje vklapljala v državotvorni narativ.

Jugoslovanska matica je bila osrednji organizator svečanosti ob jubileju, saj je bila, kot so menili poročevalci, »pred vsem poklicana, da goji preko vseh dnevnih sporov smisel edinstva in ljubezni do rodne grude, s tem pa tudi skrb za one, ki so pred desetimi leti podpisovali deklaracijo, pa jim ni bilo dano doživeti nje sadove v naši skupni državi«. ¹⁵⁹ Z Matico na čelu proslav ne preseneča, da so pozornost na slavnostnih prireditvah namenjali zamejskim Jugoslovanom (med drugim so pozivali k prižiganju kresov na vzpetinah, ki naj bi bili vidni tudi onkraj državnih meja in s tem postali »simbol naše plameneče ljubezni do domovine in upanja v boljšo bodočnost našega naroda«). ¹⁶⁰ Matica je izdala spominsko diplomo, delo arhitekta Janka Omahna, na kateri je bila upodobljena plošča z napisom v spomin na obletnico, ter diplome prodajala po deset dinarjev,¹⁶¹ med drugim s kolportažno prodajo od hiše do hiše.¹⁶² Časopisje je pozivalo, naj ta »spomin na veliki zgodovinski dogodek, ko je bil položen temelj naši narodni svobodi«, ¹⁶³ izobesijo vsepovsod: »Naj ne bo narodne hiše, ki je ne bi krasila spominska diploma, naj ne bo šole, urada, društva, gostilne, kavarne, kjer ne bi visela spominska plošča majske deklaracije!«¹⁶⁴ Mariborska podružnica Matice je na slavnostni dan jubileja, 30. maja 1927, v Mestnem parku svečano

¹⁵⁷ *Slovenski gospodar*, 19. 5. 1927, str. 1, »10letnica majniške deklaracije«.

¹⁵⁸ *Slovenski dom*, 29. 5. 1937, str. 1, »30. maj – jubilej slovenskega boja za svobodo«.

¹⁵⁹ *Jutro*, 1. 5. 1927, str. 3, »Ob desetletnici majske deklaracije«.

¹⁶⁰ *Slovenec*, 25. 5. 1927, str. 3, »Prižgite kresove!«.

¹⁶¹ Napis se je glasil: »V času, ko je trpljenje našega v stoletnem robstvu izmučenega naroda priklopelo do roba življenja in smrti, ko se je sleherna v brepenenju po svobodi zaklicana beseda zasledovala in maščevala z ječo in vislicami, je slovenski narod, zavedajoč se svoje svete pravice do svobodnega življenja in v soglasju s svojimi brati po krvi in jeziku, izpolnjujoč vero in besede svojih pesnikov-prorokov in potrjujoč dejanja svojih mučnikov, po svojih zastopnikih, združenih v jugoslovanskem klubu, dne tridesetega maja tisočdevetstosedemnajstega leta, v avstrijskem državnem zboru samozavestno izpovedal, da zahteva na temelju narodnega načela ujedinjenje vseh pokrajin, v katerih žive Slovenci, Hrvati in Srbi, v eno samostojno, od vsakega gospodstva tujih narodov, svobodno in na demokratiški podlagi osnovano državno telo. V spomin tega dneva in v opomin, da na ravninah Gospe Svete in ob bregovih Soče in Adrije še žive naši bratje, je ob deseti obletnici izdala to pismo Jugoslovanska Matica.« Gl. *Mariborski večernik Jutra*, 14. 5. 1927, str. 1, »Na pragu 10letnice majske deklaracije«.

¹⁶² *Slovenec*, 5. 6. 1927, str. 4, »Kupujte deklaracijsko diplomo«.

¹⁶³ *Mariborski večernik Jutra*, 25. 5. 1927, str. 2, »Deklaracijska proslava«.

¹⁶⁴ *Jugoslovanska Matica*, Proslava, str. 3.

¹⁴⁷ *Ilustrirani Slovenec*, 15. 3. 1925, str. 3, »Brata Fran in Tone Kralj«.

¹⁴⁸ Kranjc, *Svet*, str. 149.

¹⁴⁹ *Mariborski večernik Jutra*, 5. 4. 1930, str. 3, »Organizacija naše narodne obrambe«.

¹⁵⁰ Ravnihar, *Mojega življenja*, str. 177.

¹⁵¹ Čermelj, *Med prvimi*, str. 12–14.

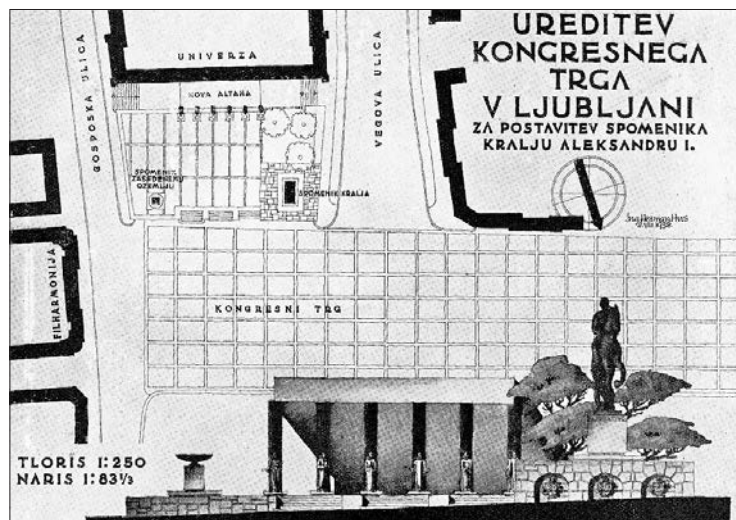
¹⁵² Ravnihar, *Mojega življenja*, str. 147.

¹⁵³ *Jutro*, 30. 4. 1930, str. 2, »Tudi 'Slovenska straža' razpuščena«.

¹⁵⁴ *Jutro*, 29. 4. 1930, str. 1, »Jugoslovanska Matica razpuščena«.

¹⁵⁵ Komelj, *Prva svetovna*, str. 84.

¹⁵⁶ Simonšek, *Obrazi ekspresionizma*, str. 118.

Osnutek Hermana Husa za preureditev prostora pred univerzitetnim poslopjem in postavitev spomenika zasedenemu ozemlju (reprodukcija po: Hus, Osnutki, str. 87).

odkrila tudi spomenik z napisom, enakim tistemu na diplomu.¹⁶⁵

Že od konca aprila 1927 se je v časopisju pojavljala napoved, da bodo v nedeljo, 29. maja, tudi v Ljubljani odkrili spomenik neodrešenemu ozemlju, na katerem »bo gorel večni ogenj, ki naj bo simbol naše neugasljive narodne težnje in volje, da se zaslužnji brati osvobode izpod neznesnega tujega jarma«.¹⁶⁶ Pozivi z začetka maja, ki so Slovence spodbujali k organizaciji primernih »majniških slavnosti« po vseh krajih, društvih in šolah, so hkrati najavljali, da bodo v Ljubljani odkrili spomenik z večnim ognjem »v spomin na našo deklaracijo in na one, ki prebivajo izven domovine«.¹⁶⁷ Koncept večnega ognja – svojevrstnega živega spomenika, pri katerem je treba vlagati trud za njegovo ohranjanje, s čimer ostane objekt spominjanja nenehno v zavesti in nepozabljen – je bil v medvojni Evropi razmeroma priljubljen kot spomin na padle vojaške prve svetovne vojne, ki so jih običajno prižigali ob grobovih neznanih vojakov (na primer v samostanu Batalha na Portugalskem ali pod pariškim Slavolokom zmage), največji razmah pa je doživel po drugi svetovni vojni.

Do postavitve ljubljanskega spomenika tudi v drugem poskusu ni prišlo. *Slovenec* – edini časopis, ki je dal zgodbi epilog z objavo kratkega poročila – je zapisal, da je Jugoslovanska matica načrtovala »preurediti bivši Radeckijev spomenik v Zvezdi v večno

plamenico, pa je to namero opustila, ker bi po mnenju večšakov ne bilo okusno, da se ta spomenik na tak način preuredi, povrh tega pa še zelo drago«.¹⁶⁸ Gre torej za primer poskusa recikliranja spomenikov, ki je bil v Ljubljani v času med svetovnima vojnama razmeroma pogost (kip Franca Miklošiča je bil postavljen na izpraznjen podstavek spomenika Francu Jožefu, obelisk izgradnji Gruberjevega prekopa so nameravali uporabiti za spomenik Napoleonovi Iliriji ipd.). Prazen podstavek, ki je ostal za odstranjenim kipom znanega vojskovodje, je bil že leta 1919 opremljen z vazo za cvetje,¹⁶⁹ Jugoslovanska matica pa mu je želela dati novo funkcijo. *Slovenec* je dodal: »Ker se mestna občina peča s splošno preureditvijo Zvezde po lepih umetniških načrtih vseučiliškega profesorja Plečnika, bo ta spomenik lepše preuredila.«¹⁷⁰ Spomenik pa, kot rečeno, ni bil postavljen; le eden od časopisov ameriških Slovencev je po pomoti pisal, da je do odkritja res prišlo.¹⁷¹

Ker spomenik zasedenemu ozemlju ni bil postavljen, so se začeli pojavljati predlogi za druge spomenike, ki naj bi zasedli elitno lokacijo pred univerzo. Med drugim je bilo predlagano, naj tja postavijo spomenik Francu Miklošiču¹⁷² in spomenik kralju Petru I.¹⁷³ Leta 1931 je potekala živahna debata o tem, ali naj pred univerzo premestijo Prešernov spomenik, ker naj bi oviral gradnjo Tromostovja in prometne tokove na trgu.¹⁷⁴ Septembra 1937, ob smr-

¹⁶⁵ *Jutro*, 31. 5. 1927, str. 2, »Proslava 10letnice majske deklaracije. Proslava v Mariboru«. Plošča z napisom je bila vstavljena v kamnito osnovo, v kateri je bil nekoč relief nemškega telovadca Friedricha Ludwiga Jahna, odstranjen po razpadu Avstro-Ogrske. Spomenik je bil ob prihodu nemškega okupatorja leta 1941 močno poškodovan. Leta 1992 je bil prenovljen in opremljen z novo ploščo.

¹⁶⁶ *Slovenec*, 30. 4. 1927, str. 5, »Spomenik neodrešenemu ozemlju«.

¹⁶⁷ *Jutro*, 1. 5. 1927, str. 3, »Ob desetletnici majske deklaracije«.

¹⁶⁸ *Slovenec*, 26. 5. 1927, str. 4, »V spomin na majske deklaracije«.

¹⁶⁹ *Jugoslavija*, 9. 9. 1919, str. 3, »Cvetje namesto Radeckega«.

¹⁷⁰ *Slovenec*, 26. 5. 1927, str. 4, »V spomin na majske deklaracije«.

¹⁷¹ *Glasilo K. S. K. jednote*, 31. 5. 1927, str. 1, »V Ljubljani«.

¹⁷² *Slovenski narod*, 30. 9. 1926, str. 2, »Miklošičev spomenik (Glas iz občinstva)«.

¹⁷³ *Slovenec*, 4. 1. 1931, str. 10, »Kurenčkova Neška ma tud beseda«.

¹⁷⁴ *Jutro*, 21. 3. 1931, str. 2, »Ljubljanski proračun«; *Slovenec*, 25. 3. 1931, str. 4, »Pričetek regulacije Ljubljaničice«; *Slovenec*,

ti češkoslovaškega predsednika Masaryka, ki je bil častni doktor ljubljanske univerze, so mu študentje pred univerzo začasno postavili doprni kip, obdan z gorečima baklama ter častno stražo.¹⁷⁵

V drugi polovici tridesetih let so park pred univerzo večkrat omenjali kot potencialno lokacijo za spomenik kralju Aleksandru I.,¹⁷⁶ vendar je bila lokacija sčasoma potisnjena v ozadje. Šele poleti 1938 je bil park ponovno obravnavan, saj je arhitekt Herman Hus za drugi natečaj zrisal načrt za ureditev »univerzitetne terase«, ki jo je nameraval razdeliti na tri dele. Skrajno desno naj bi bil postavljen Aleksandrov konjeniški spomenik, za njim pa naj bi nasadili drevje. Preostali del parka pred univerzo bi bil preurejen v ploščad, sredini pa bi dajal poudarek preurejen nadstrešek (altana) na šestih stebrih, okrašenih s kipi. Tretji, zadnji poudarek terase na levi strani naj bi bil »manjši žrtvenik kot spomenik zasedenemu ozemlju, v nadomestilo današnje plošče sredi predvrta«.¹⁷⁷ Husova skica kaže preprosto zasnovan kelih, ki stoji na dvojnem podstavku, pri čemer se je morda zgledoval po načrtih za spomenik iz leta 1927.

Čeprav je pristojna komisija Husov predlog ocenila pozitivno, ni podprla njegove realizacije, saj bi bilo urejanje ploščadi drago in zamudno. Na seji konca septembra 1938 je komisija iz obravnave izločila vse osnutke za ureditev prostora pred univerzo.¹⁷⁸ Sem in tja se je še vedno slišal glas iz javnosti, ki je želel monarhov spomenik videti pred univerzo, na primer v satirični rubriki *Slovenca*, kjer je svoja mnenja v klenem lokalnem dialektu delila »Kurenčukva Neška«: »Ta spumenik b pasu pred univverza krala Aleksandra namest tistga kamna, ke zdej tam prou zapušen leži. Tam b ga usak tuje prec zagledu. Pa štedenti b ga bli tud vesel.«¹⁷⁹

Odstranitev plošče in odkritje novega obeležja leta 2012

Po jugoslovanskem pristopu k trojnemu paktu je bil 27. marca 1941 izveden državni udar, s katerim je bil za kralja razglašen Aleksandrov mladoletni sin Peter II. Naslednji dan so v Ljubljani kljub kaotičnim okoliščinam proslavljali začetek vladanja novega monarha, pri čemer so polagali vence in šopke na podstavek spomenika kralju Aleksandru na Kongre-

snem trgu, cvetje in sveče pa so krasili tudi ploščo zasedenemu ozemlju.¹⁸⁰ Rektor dr. Matija Slavič je dal univerzo v teh dneh zapreti, policija pa je zastražila park pred poslopjem, da bi preprečila študentske demonstracije zoper pristop.¹⁸¹

6. aprila je bila Jugoslavija napadena in v kratkem razkosana med okupatorji. Ljubljana je postala sedež Ljubljanske pokrajine pod italijansko upravo. O usodi plošče zasedenemu ozemlju po prihodu Italijanov natančni podatki niso znani. Glede na to, da sta bila ljubljanska konjeniška spomenika kraljema Petru I. in Aleksandru I. odstranjena in uničena že konec julija 1941, bi pričakovali, da je okupator zelo hitro uničil tudi ploščo, ki je imela očitno protitalijansko sporočilo. To trdi tudi Lavo Čermelj, ki navaja, da so ploščo »seveda Italijani takoj po okupaciji odstranili«.¹⁸² Prav tako je bil park pred univerzo avgusta 1941 izrabljen za precej bolj utilitarne namene kot pred vojno: »Pred univverzo na malem otočku, kjer so sicer pod skrbnim vodstvom vrtnarja cvetele indijske kane, je sedaj vsejana ajda, ki prav dobro raste in že cvete.«¹⁸³ Spomladi 1942 se je poljščina spremenila: »Pred univverzo so nasadili mesto rož letos fižol, ko je tam lani bila ajda, ki je še dokaj dobro obrodila.«¹⁸⁴

Janez Rogelj kljub temu navaja, da je plošča na svojem mestu ostala vse do zime 1942. Med raziskavo je v fondu zgodovinarja dr. Toneta Ferenca, ki ga hrani Inštitut za novejšo zgodovino, našel odluk z dne 26. februarja 1942, s katerim je Visoki komisar za Ljubljansko pokrajino Emilio Grazioli ukazal odstraniti in uničiti »vse ne italijanske zastave in fotografije bivših osebnosti preostale jugoslovanske države ali embleme in simbole ter stenske napise te države«. Odredba, ki je zahtevala, da se vsi ti predmeti »takoj zažgejo, ali kakor koli uničijo po nalogu in pod osebno odgovornostjo predstojnikov uradov«, naj bi bila tudi vzrok za odstranitev plošče pred univerzo.¹⁸⁵ V Arhivu Univerze v Ljubljani je Rogelj našel dokument, ki je od rektorja Slaviča zahteval odstranitev plošče, sicer bi sledile sankcije v obliki prekinitve financiranja. Šele takrat naj bi bila plošča umaknjena z javnega prostora in domnevno uničena, na njen obstoj pa so v naslednjih desetletjih pozabili.

Po koncu vojne so pred stavbo univerze začeli odkrivati nove spomenike. Univerzitetni svet je sklenil, da lahko na tej lokaciji postavljajo le kipe oseb, zaslužnih za ustanovitev univerze, drugim zaslužnim osebnostim pa naj bi kipe odkrivali pred ustreznimi fakultetami.¹⁸⁶ Med letoma 1969, ko je bil odkrit doprni kip prvega rektorja ljubljanske univerze Josipa Plemlja, in 2012, ko je bil postavljen kip Božidarja

12. 4. 1931, str. 10, »Frtaučku Gustl ma beseda«; *Slovenski narod*, 1. 6. 1931, str. 3, »Kam s Prešernovim spomenikom?«; *Slovenski narod*, 1. 7. 1931, str. 2, »Kam s Prešernom? Še nekaj mnenj iz naše javnosti«. *Slovenec* si je ob 1. aprilu privoščil potegavščino z objavo fotomontaže Prešernovega spomenika pred univerzo ter poročilom o že izvršeni selitvi. Gl. *Slovenec*, 1. 4. 1931, str. 3, »Prešeren pred univerzo«.

¹⁷⁵ *Slovenec*, 21. 9. 1937, str. 2, »Spominska svečanost v Ljubljani«; *Jutro*, 22. 9. 1937, str. 5, »Dan pogreba v Ljubljani«.

¹⁷⁶ Stele, Spomenik kralja, str. 135.

¹⁷⁷ Hus, Osnutki, str. 88.

¹⁷⁸ *Jutro*, 25. 9. 1938, str. 3, »Spomenik Viteškega kralja pred Tirolijem. Nekaj podrobnosti s seje spomeniškega odbora«.

¹⁷⁹ K. N., Kurenčukva Neška, str. 14.

¹⁸⁰ *Jutro*, 29. 3. 1941, str. 3, »Ljubljana se klanja mlademu kralju«.

¹⁸¹ Benedetič, *Slovenski študenti*, str. 291.

¹⁸² Čermelj, *Med prvim*, str. 90.

¹⁸³ *Slovenec*, 17. 8. 1941, str. 4, »Ajda pred univerzo«.

¹⁸⁴ *Slovenec*, 20. 5. 1942, str. 3, »Vse je lepo posajeno«.

¹⁸⁵ Rogelj, *Izrabljena pieteta*, str. 28.

¹⁸⁶ Benedetič, *Postavljanje*, str. 34.

Jakca, je bilo vzdolž dovoza do vhoda v stavbo odkritih osem doprskih kipov. V središču parka, kjer je nekoč ležala plošča, sta bila postavljena dva spomenika. Leta 1979 je bil odkrit spomenik Edvardu Kardelju, po katerem je takrat univerza nosila ime,¹⁸⁷ septembra 1990 pa je bil s ploščadi odstranjen. Na istem mestu je bila 23. junija 1993 odprta fontana z bronastim odlitkom kipa *Evropa*, ki ga je leta 1955 izdelal France Kralj.¹⁸⁸ Delo enega od bratov Kralj je vendarle končalo v parku pred univerzo.

Rekonstruirana plošča zasedenemu ozemlju je bila pred univerzo ponovno postavljena leta 2012, vendar je bila izvedba novega obeležja v nekaterih vidikih nepopolna. V sporočilih za javnost, ki so spremljala odkritje plošče, je bilo razglašeno, da je bila prvotna plošča odkrita jeseni 1931 in da so jo postavili študentje ljubljanske univerze iz Julijske krajine oziroma iz Trsta, Gorice, z Reke in iz Istre, povezani v organizacijo Akademska omladina. Plošča naj bi bila posvečena bazoviškim žrtvam, saj naj bi bila na njej njihova imena. Slavnostnemu odkritju naj bi prisostvovala velika množica, prišlo naj bi tudi precej Primorcev, deloma oblečenih v tržaške narodne noše, dogodek pa so propagirali s pomočjo mobilizacijskih razglednic. Kot smo pokazali, ima plošča daljšo predzgodovino in prvotno ni bila posvečena bazoviškim žrtvam. Ker je imela za jugoslovanske Slovence funkcijo kraja spomina, povezanega s Primorsko pod fašistično Italijo, je postala tudi prizorišče žalovanja ob usmrtni bazoviških žrtev. Ob tej priložnosti so čez ploščo namestili papir z imeni padlih, kot je bilo ustaljeno ob tovrstnih prireditvah. Fotografija te priložnostne postavitve je bila zmotno obravnavana kot fotografija same plošče, napis na papirju pa je obveljal za napis na plošči. Napaka sicer ne izvira iz najnovejšega časa, saj je že Lavo Čermelj obeležje neprecizno omenil kot »spominsko ploščo bazoviških mučencev Bidovca, Marušiča, Miloša in Valenčiča«.¹⁸⁹ Prav tako društvo Akademska omladina ni obstajalo; tako so bila podpisana nekatera vabila na komemoracije v Gortanov spomin in spomin bazoviških žrtev,¹⁹⁰ vendar je izraz zgolj na splošno označeval študente ljubljanske univerze.

Pri postavitvi novega spominskega obeležja so sodelovali predstavniki Društva TIGR, Slovenske izseljenske matice, Odbora za proslavo bazoviških junakov iz Trsta, rektorata Univerze v Ljubljani in Mestne občine Ljubljana. Obeležje je zasnoval prof. Vladimir Pezdirc, ki je oblikoval šest podolgovatih ploščic z valujočo površino. Valovi naj bi poleg morja simbolizirali nenehno prihajanje in odhajanje. Zara-

Spominsko obeležje bazoviškim žrtvam pred univerzo septembra 2022 (foto: avtor).

di simbolne povezave z izvirkom in vzdržljivosti, pa tudi ugodne cene, so bile plošče izklesane iz repenskega kamna. Izdelalo jih je kamnoseštvo Sandi Čevnja iz Sežane. Napis na plošči naj bi bil, kot so verjeli pobudniki obeležja, identičen tistemu s prvotne plošče (v resnici je, kot omenjeno, enak napisu na papirju, ki je ploščo prekrival). Na prvi ploščici je vklesan napis *BAZOVICA 1930*, sledijo imena bazoviških žrtev (*Zvonimir Miloš, Ferdo Bidovč* – kasneje popravljen v *Bidovec* –, *Alojz Valenčič, Franjo Marušič*) in na koncu posvetilo: † *SLAVA*. Univerza v Ljubljani je med načrtovanjem obeležja želela, naj bo napis povsem identičen izvirkom, zato tudi niso spreminjali križa v zvezdo.¹⁹¹ Kljub temu je bila ob obeležje dodana kamnita kocka z napisom, ki je pojasnjeval zgodovino obeležja in naštel pobudnike za postavitev. Kasneje je bila kocka nadomeščena s ploščo, pritrjeno na zid ob obeležju, na kateri je razširjen napis v slovenščini in angleščini. Obeležje je bilo postavljeno na zelenico blizu Plemljevega kipa; na prvotno mesto ni moglo biti postavljeno, ker tam zdaj stoji vodnjak s Kraljevo *Evropo*.¹⁹² Zasnova spominskega obeležja je bila deležna tudi nekaj kritik. Morda najostrejša med njimi je pomnik opisala kot »sramotne v tla zabite ploščice pred univerzo«.¹⁹³

Odkritje plošče je bilo eden od dogodkov v okviru »rodoljubnih dni Tigra«, uvod v prireditve pa je bila tiskovna konferenca 25. septembra 2012, na kateri sta bila predstavljena zgodovina spominske plošče ter projekt njene ponovne postavitve.¹⁹⁴ Odkritje plošče je sledilo štiri dni kasneje. Osrednji govor ob odkritju je imel minister za izobraževanje, znanost, kulturo in šport dr. Žiga Turk, nastopila pa so tudi ljubljan-

¹⁸⁷ Svetina, *Univerzi*, str. 1.

¹⁸⁸ S. P., *Kraljeva Evropa*, str. 10.

¹⁸⁹ Čermelj, *Med prvim*, str. 90.

¹⁹⁰ Pahor, *Bazovica*, str. 32 in 45. Podobno je napačna atribucija, da je ploščo leta 1930 ali 1932 odkrilo društvo »Jugoslovanska (oziroma Jugoslovenska) omladina«. Gl. Pahor, *Odmevi*, str. 149, in Pahor, *Tajna organizacija*, str. 182.

¹⁹¹ Podatki Janeza Roglja.

¹⁹² Podatki Janeza Roglja.

¹⁹³ Kovačič, *Izrabljena pieteta*, str. 29.

¹⁹⁴ *Primorski dnevnik*, 26. 9. 2012, str. 16, »Ponovna postavitve spominske plošče bazoviškim junakom«.

ski župan Zoran Janković, Stane Pejovnik in Janez Rogelj. Ploščo sta odkrila predsednik društva TIGR Marjan Bevk in predsednik Odbora za proslavo bazoviških junakov Milan Pahor. Zvečer je potekala še svečanost v Cankarjevem domu, na kateri je govoril predsednik republike dr. Danilo Türk.¹⁹⁵ Tisk primorskih in zamejskih Slovencev je odkritju namenil več prostora kot osrednjeslovensko časopisje, *NeDelu* pa se je v naslovu notice o dogodku celo zapisalo, da je plošča posvečena »bizoviškim žrtvam«.¹⁹⁶

Zaključek

Spominsko obeležje zasedenemu ozemlju pred stavbo rektorata Univerze v Ljubljani na Kongresnem trgu je pomnik, ki ima dolgo in kompleksno preteklost. Odkrit je bil kot protireakcija na italijansko praznovanje priključitve Primorske 20. marca 1921, v skladu z določili Rapalske pogodbe, ki je bila podpisana 12. novembra 1920. Podobno kot druga obeležja po Evropi, kjer so se meje po koncu prve svetovne vojne pogosto predrugačile, je tudi plošča pred univerzo izražala žalost in jezo jugoslovanskih Slovencev zaradi ozemeljske izgube ter trpljenja primorskih Slovencev, ki so bili pod Italijo deležni stopnjujočega se preganjanja. Plošča ni imela zgolj funkcije spomina na zgodovinski dogodek, temveč je bila neprestan opomnik na dejstvo, da primorsko vprašanje ni bilo zadovoljivo razrešeno. S tem je imela plošča tudi velik mobilizacijski potencial za pospeševanje protestov ne samo proti italijanski, temveč tudi jugoslovanski oblasti, ki je po mnenju demonstrantov pristala na krivično razmejitev. Demonstranti, ki so se zbirali okoli plošče, so bili predvsem študentje, ki so gojili jugoslovanska nacionalistična prepričanja, pa tudi študentje emigranti s Primorske. Ker so se prireditve pred ploščo neredko razširile v politične manifestacije, jih je skušala omejevati policija. Oblast v Beogradu nad demonstracijami ni bila navdušena, obenem pa je želela z Italijo ohranjati solidne diplomatske stike, ki jih je protiitalijansko usmerjeno spominsko obeležje sredi Ljubljane miniralo. Vodstvo ljubljanske univerze je pokazalo določeno stopnjo strinjanja s sporočilom plošče, saj je bila ta postavljena v parku pred univerzitetnim poslopjem, ki je veljalo za avtonomno območje, kamor policija ni imela dostopa. Pred ploščo so ob praznikih in obletnicah dogodkov, kot so podpis Rapalske pogodbe, italijanska priključitev Primorske ter usmritev Vladimirja Gortana in bazoviških žrtev, potekale žalne svečanosti, ki so se občasno razširile v politične manifestacije, zato policijska posredovanja in fizični obračuni niso bili redki. Jugoslovanski nacionalistični tisk je nenehno napadal Slovence, češ da so do svečanosti preveč mlačni in

nezainteresirani, še posebej pa je zahteval, da ob teh dneh ne smejo potekati nikakršne razvedrilne in zabavne prireditve. Združenje Jugoslovanska matica, ki je bilo namenjeno materialni in kulturni pomoči zamejskim Slovincem, je sprožilo natečaj za postavitev večjega spomenika v parku pred univerzo. Zmagal je osnutek kiparja Toneta Kralja *Bolest Slovenije*, vendar spomenik, četudi je požel pohvalne ocene slovenskih kritikov, ni bil nikoli postavljen, najverjetneje zaradi ostrine njegovega sporočila, ki ni ugajalo jugoslovanski oblasti, in razpusta Jugoslovanske matice leta 1930. O postavitvi spomenika zasedenemu ozemlju so v Ljubljani razmišljali še v letih 1927 in 1938, vendar pobude niso napredovale dlje od osnutkov. Med drugo svetovno vojno je italijanski okupator spominsko ploščo odstranil in domnevno uničil. Leta 2012 je bila v bližini prvotne lokacije odkrita nova različica obeležja, vendar je zaradi pomanjkljivega znanja o zgodovini prvotne plošče postala spominsko obeležje bazoviškim žrtvam. Kljub temu se je s tem težišče obeležja z odkrito sovražnega in obtoževalnega pomaknilo na komemorativno, tako da današnje obeležje nima več ostrine, ki jo je propagirala njegova predhodnica.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 2154, Jugoslovanska matica v Ljubljani

ZAUL – Arhiv Univerze v Ljubljani
ZAUL, šk. IV-119, Zapisniki sej univerzitetnega sveta od novembra 1922 do junija 1930; Zapisniki sej univerzitetne uprave od oktobra 1924 do junija 1930.
ZAUL, šk. IV-120, Zapisniki rednih in izrednih sej univerzitetnega sveta in univerzitetnega senata od 4. julija 1930 do začetka okupacije aprila 1941.

ČASOPISI

Akademski glas, 1934.
Beseda o sodobnih vprašanjih, 1933.
Domovina, 1921.
Edinost, 1921.
Glasilo K. S. K. jednote, 1927.
Ilustrirani Slovenec, 1925, 1931.
Jugoslavija, 1919, 1920, 1921, 1922.
Jugoslovan, 1930, 1931.
Jutro, 1921, 1922, 1923, 1925, 1926, 1927, 1928, 1930, 1931, 1932, 1934, 1936, 1937, 1938, 1941.
Jutro: ponedeljska izdaja, 1931, 1937.
Mariborski večernik Jutra, 1927, 1928, 1930, 1932, 1934, 1936.
Novi čas, 1921.

¹⁹⁵ STA, Sredi Ljubljane, str. 3.

¹⁹⁶ STA, Spominska plošča, str. 2; Svoljšak, Domovinski ožig, str. 5.

Orjuna, 1923, 1924.
 Pohod, 1932, 1934.
 Ponedeljek, 1928, 1929.
 Ponedeljski Slovenec, 1935.
 Primorski dnevnik, 2012.
 Slovenec, 1902, 1904, 1905, 1920, 1921, 1927, 1930, 1931, 1933, 1935, 1937, 1940, 1941, 1942.
 Slovenski dom, 1937.
 Slovenski gospodar, 1927.
 Slovenski list, 1929, 1931.
 Slovenski narod, 1920, 1921, 1923, 1924, 1925, 1926, 1929, 1930, 1931, 1933, 1934.
 Straža, 1920.
 Trije labodje, 1922.

LITERATURA

- Benedetič, Ana: Postavljanje in odstranjevanje spomenikov. *Sobotna priloga (Delo)*, 14. 11. 1992, str. 34.
- Benedetič, Ana: *Slovenski študenti v boju za narodno in socialno osvoboditev 1919–1941: fotografski zbornik, I. del*. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja, 1987.
- Čermelj, Lavo: *Med prvim in drugim tržaškim procesom*. Ljubljana: Slovenska matica, 1972.
- Čopič, Špelca: *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Moderna galerija, 2000.
- Čopič, Špelca: *Lojze Dolinar: študija in dokumentacija*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1985.
- Čopič, Špelca in Ilich Klančnik, Breda: *Lojze Dolinar (1893–1970): retrospektivna razstava: 20. december 1996–12. februar 1997*. Ljubljana: Moderna galerija, 1996.
- Dobida, Karl (ur.): *Slovenska moderna umetnost 1918–1928. VIII. ljubljanski velesejem 2.–11. junija 1928*. Ljubljana: Umetniška matica, 1928.
- Dobrovoljci: Nogometna tekma brez občinstva. *Jutro*, 24. 3. 1921, str. 2.
- Dolenc, I.: Med Nemci. *Mentor*, december 1928, str. 81–88.
- Dr. K. Dobida: Poglavlje o ljubljanskih spomenikih. Konec. *Slovenski narod*, 15. 8. 1923, str. 6.
- Dr. Prezavski: Kam postavimo Krekov spomenik?. *Slovenski narod*, 26. 6. 1918, str. 1.
- Frst. [Stele, France]: XIX. umetnostna razstava v Jakopičevem paviljonu. *Dom in svet* 34, 1921, št. 7–9, str. 172–173.
- Georges: Nič (Čebljanje). *Jutro*, 8. 6. 1924, str. 6.
- Hus, inž. Herman: Osnutki za kraljev spomenik v Ljubljani. *Umetnost* 3, 1938, št. 3–4, str. 84–90.
- i.: Razstava del prof. Toneta Kralja. *Slovenija*, 1. 11. 1935, str. 1.
- Ignotus: Beležke s slikarske razstave. *Tabor*, 26. 4. 1924, str. 2.
- Jezernik, Božidar: *Jugoslavija, zemlja snova*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2018.
- Jezernik, Božidar: *Mesto brez spomina: javni spomeniki v Ljubljani*. Ljubljana: Modrijan, 2014.
- Jugoslovenska Matica: Naša žalna manifestacija ob priliki laške proslave aneksije zasedenega ozemlja. *Slovenski narod*, 12. 2. 1921, str. 2–3.
- Jugoslovenska Matica: Proslava 10letnice majske deklaracije v Mariboru. *Mariborski večernik Jutra*, 21. 5. 1927, str. 3.
- K. D. [Dobida, Karel]: Kipar Tine Kos. Ob priliki današnjega odkritja spomenika kralju Petru v Kranju. *Jutro*, 1. 8. 1926, str. 1–2.
- K. D. [Dobida, Karel]: Troje ljubljanskih trgov. Iz stare in nove Ljubljane. *Jutro*, 10. 4. 1927, str. 10.
- K. N.: Kurenčkova Neška ma tud beseda. *Slovenec*, 12. 2. 1939, str. 14.
- Komelj, Milček: Prva svetovna vojna in slovenska likovna umetnost. *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918* (ur. Peter Vodopivec in Katja Kleindienst). Ljubljana: Slovenska matica, 2005, str. 75–86.
- Kovačič, Vili: Izrabljena pieteta do mrtvih?. *Sobotna priloga (Delo)*, 11. 2. 2017, str. 29.
- [Kralj, France:] *Katalog*. [Ljubljana: Jakopičev paviljon, 1935.]
- Kranjc, Igor: Svet, Pilonov dom. Razmišljanje ob umetnikovi stoti obletnici rojstva. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 33, 1997, str. 148–156.
- Odbor za postavljanje Prešernovega spomenika: Na-tečaj. *Slovenec*, 1. 7. 1899, str. 6.
- Onič, Franc: Naš klic. *Slovenec*, 21. 1. 1923, str. 2.
- P. P.: Dve vesni. *Jugoslavija*, 13. 4. 1920, str. 2.
- P. P.: Za naše brate v tujini. *Jugoslavija*, 19. 3. 1920, str. 1.
- Pahor, Milan: *Bazovica: ob 80. obletnici Borbe in Tigra (1927–2007)*. Gorica: Sklad Dorče Sarđoč, 2007.
- Pahor, Milan: Odmevi in spomin na Bazovico ter aktualnost njihovega sporočila. *TIGR v zgodovini in zgodovinopisju* (ur. Aleš Gabrič). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017, str. 147–160.
- Pahor, Milan: *Tajna organizacija Borba 1927–1930: spomske poti Slovencev v Trstu: ob 90. obletnici ustrelitve junakov v Bazovici*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, Narodna in študijska knjižnica; Gorica: Sklad Dorče Sarđoč, 2020.
- R.: Simon Gregorčič dobi spomenik v Ljubljani. *Slovenski narod*, 28. 8. 1937, str. 3.
- Ravnihar, Vladimir: *Mojega življenja pot: spomini dr. Vladimira Ravniharja*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1997.
- Rogelj, Janez: Izrabljena pieteta do mrtvih?. *Sobotna priloga (Delo)*, 4. 3. 2017, str. 28.
- Roš, Katja: Duh Danteja Alighierija še vedno blodi po Tolminskem. *Delo*, 28. 10. 1993, str. 10.
- S. P.: Kraljeva Evropa odslej pred ljubljansko univerzo. *Delo*, 24. 6. 1993, str. 10.
- Simonišek, Robert, ur.: *Obrazi ekspresionizma, odtisi duha = Gesichter der Expressionismus: 26. 5.–20. 9. 2018, Galerija Božidar Jakac, Kostanjevica na Krki*. Kostanjevica na Krki: Galerija Božidar Jakac, 2018.

- Slovenska Straža: Ob aneksiji. *Slovenec*, 19. 3. 1921, str. 2.
- STA: Sredi Ljubljane spet plošča v spomin na bazo-viške junake. *Primorske novice*, 30. 9. 2012, str. 3.
- STA: Spominska plošča bizoviškim žrtvam spet v Ljubljani. *NeDelo*, 30. 9. 2012, str. 2.
- Stele, France: Spomenik kralja Aleksandra I. Zedini-telja v Ljubljani. *Kronika slovenskih mest* 7, 1940, št. 3, str. 129–141.
- Stelè, Fr. in Ložar, R.: Umetnostne razstave I. 1925. *Dom in svet* 39, 1936, št. 1–2, str. 47–54.
- Svetina, Janko: Univerzi daje nacionalni pomen nje-na vez z rastjo Slovenije. *Delo*, 12. 12. 1979, str. 1.
- Svoljšak, Drago: Domovinski ožig. *Delo*, 17. 10. 2012, str. 5.
- Zbor profesorjev ljubljanske univerze: Protest proti odtrganju jugoslovanskih zemelj po Italiji. *Slo-venski narod*, 31. 1. 1920, str. 2.
- Ž. A. O.: Kje stoj Krekov spominik? (Varianta). *Ilu-strirani glasnik*, 9. 5. 1918, str. 285.

SPLETNI VIR

- Krebelj, Jana: »Spominska plošča bazoviškim žrtvam se vrača na svoje mesto«: <http://www.primorske.si/2012/10/19/spominska-plosca-bazoviskim-zrtvam-se-vraca-na-svo>.

S U M M A R Y

A memorial of the occupied territory in front of the Rectorate of the University of Ljubljana

The memorial of the occupied territory gracing Congress Square in front of the Rectorate of the University of Ljubljana is a monument with a long and complex history. It was unveiled in response to Italy's festivities celebrating the annexation of the Littoral on 20 March 1921, which was carried out in accordance with the provisions of the Treaty of Rapallo, signed on 12 November 1920. Like other memorials throughout Europe, where many borders were shifted at the end of the First World War, the memorial plaque in front of the university building in Ljubljana conveyed the sadness and anger among the Yugoslav Slovenians over the loss of the territory and the suffering of their compatriots in the Littoral under Italy's intensifying persecution. Honouring the memory of the historical event and serving as a constant reminder that the Littoral question had not been satisfactorily resolved, the plaque was imbued with a major mobilization potential to fuel

protests as much against the Italian as the Yugoslav government, which was criticized for conforming to the unfair border delimitation. While the majority of protesters who rallied at the plaque were students with Yugoslav nationalist convictions, there were also students who emigrated from the Littoral. Because such rallies not seldomly turned into political manifestations, police usually tried to block the protesters from gathering. Aiming to maintain solid diplomatic relations with Italy, the government in Belgrade was, of course, not happy to see its efforts being undermined by people rallying around the anti-Italian memorial in the centre of Ljubljana. Conversely, the university leadership seemed to have concurred with the plaque, given that it was erected in front of the rectorate building, which constituted an autonomous zone falling outside of police jurisdiction. On festive days and anniversaries commemorating major events such as the signature of the Treaty of Rapallo, Italy's annexation of the Littoral, and the executions of Vladimir Gortan and the Basovizza victims, mourning ceremonies occasionally turned into violent manifestations which commonly met with police brutality. The Slovenians found themselves under a constant barrage of criticism in the Yugoslav nationalist press for their lukewarm and indifferent response to the solemnities, and they were explicitly forbidden from organizing entertaining events, especially any associated with the Italian culture or language. Plans were also made to replace the plaque with a bigger monument. The Yugoslav Society, founded with a view to providing material and cultural support to Slovenians abroad, therefore launched a competition for erecting a monument in the park in front of the university building. The award was won by the twenty-year-old sculptor Tone Kralj and his draft *Bolest Slovenije* (Slovenia's Pain), but despite garnering critical acclaim, the proposed monument was never erected. This was most likely due to its poignant message, which was not to the liking of the Yugoslav government, and to the dissolution of the Yugoslav Society because of its supposed cooperation with the communists in 1930. Although initiatives to build a monument of the lost territory in front of the university building or in Star Park emerged again in 1927 and 1938, they never moved further than the draft stage. During the Second World War, the Italian occupying forces removed the plaque and presumably destroyed it. In 2012, a new variant was unveiled near the original location; however, due to poor knowledge about the history of the first plaque, it came to be regarded as a memorial of the Basovizza victims. On the other hand, the tone of its message shifted from an overtly hostile and accusatory to a commemorative one, making the memorial plaque less poignant than its predecessor.

